

Գ Ի Ի Ղ Ի Մ Ա Ր Դ Ի Կ

Գ Լ Ո Ի Խ 2 Ո Ր Ր Ո Ր Դ *)

Ա

Գիշերը պաշտօնապէս մօտք էր գործել ձմեռը: Եկաւ բարակ ձիւն, վաղ առաւօտից ամբողջ քաղաքը սպիտակել էր, բայց սկսուեց հալոցքը. ձիւնը մինչև կէսօր էլ չը պիտի դիմանար: Ղարա-Մուրադեանը, այնուամենայնիւ, սովորականից շատ վաղ շտապեց աղքատանոց:

Նրան թուում էր թէ առաջին ձիւնը անպատճառօր և է անյարմարութիւն ստեղծած կը լինի փախստականների համար և պէտք է կարգադրութիւններ անել: Թէև ցուրտ օրերի պատրաստութիւններ տեսնուած էին արդէն, բայց թշուառներին խնամողները այն աստիճան զգայուն և ուշադիր էին դարձել, որ նրանց շարունակ թուում էր թէ մի բան պակաս է կամ կիսատ:

Դեռ քնած էր աղքատութեան օթեանը: Կարգադրիչների սենեակի մի հատիկ պատուհանի առաջ կանգնած՝ Ղարա-Մուրադեանը լսում էր դռնապահ Յակոբին, որ իսկոյն, առանց հարց ու փորձի, ներս էր եկել պատմելու այն ամենը, ինչ տեղի էր ունեցել երէկուանից, այն ժամից, երբ երիտասարդը գնացել էր այստեղից:

Ամեն ինչ լաւ էր: Գիւղական ուսուցիչը հաճութեամբ իրար էր շփում ձեռքերը, ժպտում էր շարուն-

*) «Մուրճ» № 5.

նակ և մի-մի անգամ էլ ուրախ-ուրախ կրկնում էր ծերունու խօսքերը:

Այդպէս ժպտուն ու գոհունակ էր և Յակոբը: Կարճ միջոցում նա մտերմացել էր գիւղի վարժապետի հետ: Հեշտ էր այդ բանը. գիւղի վարժապետը ընտանի մարդ էր, հարազատ՝ իր գիւղական բարքով ու սովորութիւններով: Լինում են, ի հարկէ, և քիթը ցցած, իրանց բարձր պահող գիւղական վարժապետներ: Բայց այս մէկը դրանցից չէր. սա սրտի մարդ էր: Այժմ ծերունին շուտ-շուտ էր նամակ ուղարկում գիւղը: Գրողը պատրաստ էր ամեն օր, այն էլ ի՞նչ գրող: Մի բանի բողբոջում լցւում էին պոստային փոքր թերթի չորս երեսները. և երբ վարժապետը սկսում էր կարգալ իր գրածը, Յակոբի սիրտը լցւում էր անսահման երախտագիտութեամբ և հրճուանքով: Ի՞նչպէս գեղեցիկ կերպով էր վարժապետը մի պանդուխտ, կարօտող հօր սրտի խօսքերն ու թրթռումները շարում թղթի վրայ, դնում ծրարի մէջ, տուն ուղարկում:

Եւ երբ նա, պատրաստուելով փակել ծրարը, վերջին անգամ հարց էր տալիս իրան թելադրողին՝ բաւական է գրածը, ոչինչ չունի՞ նա աւելացնելու, ծերունին արտասուքից դողացող ձայնով մրմնջում էր.

— Սրտիցս փռւչ հանեցիր...

Այդ նամակների վրայ էլ նրանք մտերմացան: Յակոբի սրտում ոչինչ չէր մնացել, որ յայտնի չը լինէր գիւղական վարժապետին: Եւ Ղարա-Մուրադեանը խրախուսում էր այդ սրտաբացութիւնը իր անկեղծ կարեկցութեամբ. նա գիտէր արդէն այն հեռաւոր, կորած գիւղում մենակ ու կարօտ ապրող ընտանիքի բոլոր հանգամանքները, հարց ու փորձ էր անում ծերունուց մանրամասն կերպով, պատմել էր տալիս և լսում վառ ուշադրութեամբ:

Գիւղի սովորական, անչափ տարածուած ցաւերից մէկը գտաւ նա ծեր դռնապահի մէջ: Եւ սակայն Յակոբը հաւատացնում էր նրան, որ աշխարհի մէջ չէ կա-

րող լինել իր պէս մի անճար մարդ։ Երիտասարդը պատասխանում էր այդ խօսքերին յուսատու, զարմանալի հեշտ հասկացուող ժպիտներով։ Տեսել էր նա աւելի դժբախտ անճարութիւններ։ Քանի՜ գիւղերում...

Յակոբին նա մի շարք խրատներ տուեց։ Երբեմն ռրբան երկար էին խօսում նրանք։ Աղքատանոցի կառավարութիւնը յանձնուած էր Ղարա-Մուրադեանին. նա այստեղ էր լինում ամեն օր և Յակոբը չէ յիշում մի դէպք, երբ նա լսած չը լինի իրան աշադուրութեամբ, կամ ձանձրացած լինի իր հարց ու փորձերից։ Վաշխառուի զոհը, վերջապէս, հասկանում էր իր դրութիւնը, իմանում էր թէ ինչ է ինքը և ինչ կարող է անել։ Առաջին անգամն էր որ մի օտար, ցաւակից մարդ աշխատում էր բաց անել նրա աչքերը, Սարուի պահանջների սահմանն էր գտնում ճիշտ հաշիւներով։ Եւ մոռացուած ծերունին տեսնում էր որ բացուում են իր աչքերը. նա նեցուկ ունէր, կարող է բայլել, ոտքի վրայ կանգնած մնալ իր դժբախտութեան մէջ անգամ. նրան չէր տապալի իւրաքանչիւր պատահական քամի։

Այդ արթնացող ինքնազգացումը ուրախութիւն էր ուշադիր, դիտող Ղարա-Մուրադեանի համար։ Գիւղի միանման, կորած մարդկութեան մէջ նա սիրում էր որոնել բնաւորութիւններ, ուսումնասիրել նրանց։ Պակաս չէին վերին աստիճանի հետաքրքրական, ուսանելի անհատներ, որոնք իրանց առաքինութիւններով կամ արատներով բարձր էին իրանց շրջապատից, որոշ սկզբունքներ, որոշ դաւանանք էին ներկայացնում իրանց աղքատիկ ու խեղճ ապրուստի մէջ։ Այդպիսիներից էր և Յակոբը։ Նա ճանաչեց ծերունուն այն ժամանակ, երբ սա պատմեց թէ ինչ դրութեան մէջ էր ինքը փախստականների նոր եկած ժամանակը, ինչպէս պատրաստուել էր փախչել, տուն գնալ և ինչպէս յանկարծ մոռացաւ իր վախերն ու յուսահատութիւնը, ինչպէս արիութիւն և դժ ստացաւ դարձեալ այստեղ մնալու։

Համարեա ամեն օր, զանազան պատրուակների տակ, Ղարա-Մուրադեանը դառնում էր այդ պատմութեան։ Այսօր էլ նա փորձեց ծերունուն և յանկարծ հարցրեց.

— Իսկ նամակ չը ստացար։

— Տանից, վարժապետ... Ձէ գալիս, մատաղդ լի~ նեմ, երեք ամսի վրայ ենք... Մենք քանիսը գրեցինք, բայց պատասխան չը կայ...

Նա խորը հառաչեց և կարօտով լի հայեացքն ուղղեց դէպի բակը, դէպի այն ճանապարհը, որ տանում էր դուրս, հեռացնում էր այստեղից։

— Աստուած ողորմած է, կը լինի, ասաց վարժապետը, տիրած ծանր լուծիւնը ընդհատելու համար։

— Հա, մատաղ, ես էլ. այդպէս եմ ասում։

— Էլ հօ գնալու միտք չունես։

Պատահեց նոյնը, ինչ եղել էր ամեն անգամ։ Մի տեսակ շփոթուածի նման, կարծես ինքն էլ չիմանալով թէ ինչպէս և ինչու, նա արտասանեց ցած ձայնով.

— Ո՛ւր գնամ, ինչպէս գնամ...

Ծերունին չէր փոխուած։ Փոխուել չէր կարող մահաւանդ այսօր։ Ղարա-Մուրադեանը գիտէր որ այդօրը հերթապահութիւնը տիկին Նուրեանինն էր և լուռ մտիկ էր տալիս Յակոբի աչքերին ու հանդարտ, ինքն իր մէջ, ժպտում էր։ Խօսել չը համարձակուեց, նա չափազանց շատ էր յարգում այդ խեղճ մարդու զգացմունքները։ Մի աւելորդ անգամ էլ նա համոզուեց թէ՛ սրբան է տիկինը յափշտակել, կախարդել այդ գեղջուկի սիրտը։ Գիտէր նա թէ ինչ բան է գիւղական ջերմեռանդ ուխտաւորը, երբ գնում է պաշտելու իր սուրբին, փռելու նրա առաջ իր սրտի վառ հաւատը, մեծարանքները։ Այդպիսի մի ուխտաւոր էր այժմ կանգնած Ղարա-Մուրադեանի առաջ. զանազանութիւնն այն էր որ սրա պաշտածը հին, մամռապատ բարձր, դարերի ընթացքում սեացած խուսկի և մոմերի

ծխից, այլ մի կենդանի, ժամանակակից մարդ, վերջին մոգայով հաղնուած մի տիկին:

Ո՛րքան էր նա, լուռ ու մունջ նայելով այդ պաշտամունքի վրայ, հիանում իր սրտի մէջ: Անձնագոհութեան հասնող մի պաշտամունք: Չափազանցութիւն էր նա: Ո՛չ: Ինքը, Ղարա-Մուրադեանը հիացած էր տիկնոջ վրայ: Եւ միթէ միայն ինքը. ամբողջ բաղաճն էր այժմ խօսում նրա մասին. մամուլը դրաւատում էր նրան, արձանագրելով նրա գործերը: Ի՞նչ զարմանք, եթէ չար բախտից հալածուած մի խեղճ պանդուխտ, բնութեան որդի, աւելի մեծ ու լայն սիրտ ունի՝ բարութիւնը պաշտելու համար: Ծանր է նրա ուսին դրած խաչը. բայց ահա սիրտը գտել է այդ ծանրութիւնը թեթեւացնող սէր, յոյս: Եւ նա տանում է խաչը. զորականները, դժբախտութիւնները այլ ևս չեն խեղդի նրան...

Յակոբը կարծես զգում էր որ վարժապետը այսպիսի մտքեր է անում իր մասին և լուռ էր, չէր նայում նրան, մի կերպ ճնշուած էր, անկիւն քաշուել էր ուզում: Ղարա-Մուրադեանը շտապեց փոխել խօսքը:

— Ասում ես հիմա խեղճերը դէպի լաւն են գնում, հա՛, — հարցրեց նա: — Ես էլ տեսնում եմ որ այդպէս է:

Դոնապահը կենդանացաւ իսկոյն, խօսեց և նրա խօսքը ախորժելի էր, ուրախ:

— Հիմա... ինչ խօսք, մատաղ... Լաւ են, փառք Աստուծու: Ով մեռնելու էր, մեռաւ գնաց, ով ապրելու է, ապրում է շատ լաւ: Հիմա հօ մարդու երես կայ նրանց վրայ, ճանաչում ես ամեն մէկին. Աստուծու ստեղծածներն են, որը գեղեցիկ, որը տգեղ, որը բարի, որը չար: Մտերը եկաւ, հիմա էլ վախ չը կայ: Երեխաների թշերը բսել են, լցուել, իսկ մեծերը ներս ու դուրս են անում, էլ չեն վախենում ամեն մի շուաքից: Մարդը ինչով է մարդ, վարժապետ ջան: — Երբ սիրտը տեղն է, մարդն էլ մարդ է: Ամենքը հիմա մարդ են:

— Էլի այս մարդը... Ո՞վ է սա, ի՞նչ գործ ունի այստեղ. երկրորդ անգամն եմ տեսնում, ասաց վարժապետը, նայելով բակին։

Յակոբը մոտեցաւ պատուհանին և պատասխանեց.

— Կոնատն է...

— Ի՞նչ Կոնատ։

Ծերունին շտապեց դուրս գնալ, աւելացնելով.

— Խեղճ մարդ է...

Դրսում նա երկար խօսում էր այդ խեղճ մարդու հետ։

Բ

«Մեծերը ներս ու դուրս են անում, էլ չեն վախենում իրանց շուաքից»։ Դա ճիշտ էր։ Ղարա-Մուրադեանը այժմ տեսնում էր նրանց։ Դռները բացուեցին, մարդիկ դուրս էին գալիս, ներս էին մտնում, խօսում էին. — սովորական մարդիկ։ Առաջին ձիւնը նրանց ախորժելի զարմանք պատճառեց։ Այդ իսկ միջոցին մեծ քաղաքում մերկութիւնը իր անթիւ որջերում անիծում էր այդ կանխահաւ ցուրտը, դողդողում էր, կուչ դալիս, ունում։ Իսկ սրանք այստեղ անհոգ են, ապահով։

Ո՞րքան ջանքեր էին հարկաւոր՝ մի այս տեսակ անկիւն պատրաստելու համար։ Քանի ժողովներ, որքան գնալ-գալ, որքան դրել, աղաչել... Աղքատանոցի մի մասը վերանորոգուել էր, նոր կեանք ստացել։ Այժմ բակին նայում էր մի սպիտակ պատ, նորոգուած դռներով։ Դա էր փախստականների մասը և նրան, կարծես, նախանձով էր նայում շինութեան միւս մասը, որին չէր դիպել հոգատար ձեռքը, որ շարունակում էր մնալ նոյնպէս հին, նոյնպէս կեղտոտ ու սև, ինչպէս էր առաջ։ Եւ ոչ ոքին չէր զարմացնում հնի ու նորոգուածի տեսքը. ամենքը գիտէին որ հնի մէջ շարունակում էին ապրել «սովորական» անունը կրող աղքատները։

Նախանձում էին ոչ միայն պատերը: Աւելի սաստիկ էր նախանձը, որ գրգռում էին սովորականների մէջ անսովոր դժբախտները: Սեւ, բորբոսնած պատերի մէջ ճրպիսի ուշադրութիւն էր լարուած դէպի սպիտակ պատերը: Նայում էին, տեսնում էին ամեն բան և հառաչում: Ներս էին ընկնում զարմացնող լուրեր բարեկարգ մասից: Շուրեր ու անկողիններ բաժանեցին. թէյ են տալիս. կերակուրներ բերեցին. փող պէտք է տան: Նորութիւններ էին սրանք, որոնք տանջում էին սովորականներին իրանց անողորմ պարզութեամբ: Եւ աղքատանոցի սևացած մասը հեծում էր անճարութիւնից: Ամենքն են մոռացել նրան. այժմ ամեն ողորմութիւն, ամեն տուրք ուղղում է դէպի բարեկարգ մասը: Բախտաւորներ... Բախտաւոր են նրանք, որովհետեւ սովորական չեն. բախտաւոր են, որովհետեւ լացացնել դիտէին: Իսկ իրանք, այդ սովորականները: Շատ են ունում դրանք, շատ են քարշ գալիս, բայց նայող ու լսող չը կայ: Այժմ սովորական դժբախտութեան ժամանակ չէ. այժմ փտող միս, բրդի նիզակի տեղ և հրացանի վէրք էր հարկաւոր՝ ուշադրութեան արժանանալու համար: Իսկ խեղճերը ճրտեղից գտնէին այդպիսի բաներ: Եւ սովորականները ստիպուած էին անսովորների փշրանքները մուրալ իրանց բերանների համար: Որոնում էին անդադար, որոնում էին պատերի տակ, խոհանոցի շուրջը, այն տեղերում, ուր նստում էին փախստականները: Շատ չնչին էին նրանց գտած փշրանքները: Եթէ գոնէ թոյլ տային որ աղքատանոցի հին ու նորոգուած մասերը միմեանց հետ ազատ յարաբերութիւններ ունենային... հեշտ կը լինէր այդ դէպքում: փախստականները—սա փորձուած բան էր—յօժարութեամբ կը բաժանէին իրանց մի կտոր հացը դժբախտ սովորականների հետ: Բայց չէին թոյլ տալիս, հսկողութիւնը խիստ էր: Խօսում էին մինչև անգամ թէ պէտք է տախտակէ բարձր պատով բաժանել բակը երկու մասի, որպէս զի փախստականները բոլորովին առանձնա-

ցած լինեն: Բացի տնտեսական պատճառից, այդտեղ կար և բարոյական մի մեծ հանգամանք: Խնամատարները որոշել էին ոչ միայն հաց ու ջուր մատակարարել հեռու երկրից փախածներին, այլ և թոյլ չը տալ որ նրանք փչանան օտար երկնքի տակ: Իսկ սովորական աղքատները այնպիսի արատաւոր տարր էին, որ կը փըշացնէին փախստականներին շատ կարճ միջոցում:

Բարոյական մաքրութեան հարցը Մասնաժողովի շատ նիստերում էր բնուէլ: Ամենքը, մանաւանդ բժիշկ Յովասափեանը, պահանջել էին որ սովորական աղքատները հեռացուեն աղքատանոցից: Բայց այդ վճիռը անկարելի եղաւ իրագործել: Ոչ մի ոյժի առաջ տեղի չը տուեցին սովորականները. նրանք չը բողբոջին, ձայն չը բարձրացրին, իրանց նիհար բազուկները գործ չը դրին, այլ լոկ երեսի պնդութեամբ, լռելով և աղբուկի պէս կաշելով իրանց սեւ պատերին, կարողացան պահպանել իրանց տեղերը: Յաղթահարուած Մասնաժողովը այդ ժամանակից սկսեց խօսել բակը բաժանելու մասին:

Ղարա-Մուրադեանն էլ այդպէս պահանջողներից մէկն էր: Փախստականներին նա վերաբերում էր իբրեւ սուրբ նշխարների, որոնց պէտք է պահպանել աչքի լոյսի պէս: Նա ամենից լաւ գիտէր, թէ ովքեր են դժբախտ, որտեղից են եկել: Ուսուցչի ճակատագիրը մի ժամանակ գցել էր նրան այն երկիրը, ուր ապրում էին այդ նահատակները: Իր աչքերով տեսաւ նա քրդական դժոխքը. տեսաւ այդ դժոխքի մէջ հալուող հայ ժողովուրդը: Սաստիկ սիրեց թէ երկիրը և թէ այդ խեղճ ու բարի ժողովուրդը: Հարիւրաւոր անգութ բերաններ ծծում էին նրան, բայց նա դեռ ապրում էր: Ի՞նչ գեղեցիկ երկիր և ճրքան դժբախտութիւններ: Նահապետական, առաքինի ժողովուրդը, աչքը արտասուքի ծով դարձած, սպասում էր փրկութեան: Նա արժանի էր լաւ օրերի. նրան պէտք էր ազատել, նրա համար աբիւն պէտք էր թափել: Մի անգամ վարժապետը մի

դժբախտ զոհ էր ազատում թիւրք պաշտօնեաների ձեռքից և դրա համար հարկադրուած եղաւ հեռանալ այն սիրելի երկրից։ Եւ այնուհետեւ նա շարունակ երազում էր նրա ազատութիւնը, ապրում էր այդ մշտնջենական ցանկարծ, երբ ազատութիւնը այնքան մօտիկ էր երևում, երբ ամեն ժամ սպասում էին թէ այդ ժողովուրդը վերջապէս իր դարաւոր տանջանքների հատուցումը կը ստանայ, բարձրանում է դարհուրելի իրողութիւնը։ Կոտորած... Հազարներ ու հազարներ մորթւում են ահաւելի սպանդանոցի մէջ, հազարներ փախչում են աշխարհի չորս կողմերը, հազիւ ազատելով իրանց կոկորդը քրդի սրից և զինուորի սուխից։ Նահատակ էր անբախտ ժողովուրդը դեռ այն ժամանակ, երբ արեան գետեր չէին վազում նրա երկրում, երբ նա նստած էր իր տանը և արիւնքրտինքով ապրուստ էր հանում իր հողից։ Իսկ այժմ... Այժմ, երբ նա այդքան զոհուել էր, այդքան անլուր տանջանքներ կրել... Այժմ ի՞նչ անուն ունէր նա։

Նուիրական նշխարներ... Ղարա-Մուրադեանը այդ կիսամեռ հալածականների, գերեզմանային այդ ստուերների մէջ տեսնում էր ոչ միայն ֆիզիկական մահ, այլ աւելի ծանր դժբախտութիւն—գաղափարի հոգեվարք։ Մերկ մտերը, որոնց ծածկելու համար նոյն իսկ ցնցոտիներ չէին գտնուել, ցրտից ու քաղցածութիւնից ճանճերի պէս կոտորուողները ի՞նչ սարսափելի աղէտ էին գուշակում։ Ոչնչանում էր մի ամբողջ ժողովուրդ, նրա հետ ոչնչանում, գերեզման էր գնում և մեծ գաղափարը, մարդկայնութեան գաղափարը, առանց որի կարելի է ապրել իբրեւ անասուն միայն, մի ժողովրդի, մի ցեղի գոյութեան, բախտի գաղափար... Թշնամին արեան ծովերի մէջ խեղդել է ուղեցել այդ գաղափարը։ Թոյլ պէտք է տալ որ կատարուի նրա բարբարոս մտադրութիւնը։ Ո՛չ։ Պէտք էր պահել—պահպանել այդ ժողովրդի ջարդուած, փշրուած բեկորները, այդ նուիրական մասունքները, որպէս զի չիրագործուած գաղա-

փարը շարունակէ ապրել գոնէ իբրեւ թանկագին անօթի փշրանքներ, իբրեւ սուրբ արեան կաթիլներ...

Եւ ահա պահպանուում են այդ նշխարները: Ղարա-Մուրադեանը նրանց էր նայում իր պատուհանից:

Մարդիկ էին դրանք, այո՛, ճիշտ էր ասում Յակոբը: Ծեր, երեխայ, պառաւ ու երիտասարդ, նրանք շարժւում էին, առօրեայ հոգսերով էին զբաղւած. ընդհատուած կեանքը կամաց-կամաց իր սովորական ընթացքն էր ստանում, թէև շատերը հաշմանդամ էին դարձած, շատերը նոր լաւացող դեակներ էին: Գոհունակութեամբ և շնորհակալութեամբ յիշեց երիտասարդը ծեր գոնապահին, որ վկայում էր թէ այդ կորածները, ձեռքից գնացածները նորից մարդկային դէմք են ստանում, նորից վերադառնում են կեանքին, պիտի ապրեն, պիտի շարունակեն իրանց գոյութիւնը աշխարհի վրայ: Միամիտ ծերունի... Գիտէր նա արդեօք թէ ինչ է ասում իր գեղջուկ բացատրութիւններով: Սոսկալի իրողութիւնների ծանրութեան տակ փշրւած էր յոյսը: Սարսափի առաջին ըոպէներում թւում էր թէ ամեն ինչ կորաւ, մտնում է գերեզման: Այժմ հաստատ է, որ այդ գերեզմանը ամեն ինչ չը կլանեց, որ նրա բերանից խլուած է մի կեանք, նորից աշխարհ է բերուած, նորից պիտի ապրէ, նորից պիտի քայլ-քայլ տանջանքներով, առաջ տանէ իր մեծ խորհուրդը: Յոյսը նորից ապրել էր սկսում:

Ժողովրդի այդ կտորը պէտք էր ապրեցնել այնպէս, ինչպէս յոյսն է ապրում— մաքուր, անաղարտ: Ահա ինչու երիտասարդը այնպէս եռանդով պահանջում էր առանձնացնել փախստականներին, բոլորովին բաժանել սովորական աղքատներից:

Շատ անգամ էր նա դիտել կեանքը աղքատանոցի հին մասում, շատ անգամ էր լսել Յակոբի պատմութիւնները: Քստմենլի տեսարաններ, ամեն անգամ նրա մագերը բիզ-բիզ էին կանգնում: Սոսկալին այնքան այն

կեղտերը չէին, որ երկար տարիների ընթացքում կուտուել էին այդտեղ: Կար աւելի հրէշաւորը—բարոյական ապականութիւնը, որի մէջ թաղուած էին այդ կեղտերի մէջ ապրող դժբախտներից շատ շատերը: Ուրիշ ինչ կերպ կարող էր լինել: Իրանց ճակատագրի կամքին թողնուած խեղճ, անօգնական և խաւար մարդիկ. գիւղերից դուրս եկած և ապրելու յոյսով արդիւնաբերական մեծ բաղաքը եկած ընտանիքների խղճուկ բեկորներն էին դրանք. և լոյսի ոչ մի հատ շող չէր մտնում այդ զարհուրելի, Աստուծուց և մարդկանցից մոռացուած աղբանոցը: Տուել էին միայն չորս պատեր. և այդքանը բաւական էր, մարդկային բարեսրտութիւնը գոնէ այս մռայլ ու յուսահատական ձևի մէջ էր գրտնում իր բաւարարութիւնը: Այնուհետև ունի ինչ, որ աղջիկը մօր կողքին պոռնկութիւն էր անում, որ հանգիստ կերպով, իբրև սովորական բան, վաճառուում էր ամեն ինչ—պատիւ, մարմին, խիղճ...

Դա վարակման մի օջախ էր: Ղարա-Մուրադեանը լարում էր իր ամբողջ ուշադրութիւնը, որպէս զի փախստականները չը մօտենան այդ օջախին, չը վարակուեն: Խղճում էր նա սովորականներին: Կորած ու այլանդակուած մարդիկ էին դրանք և փրկել դրանց այլ ևս չէր կարելի: Եւ երիտասարդը գտնում էր որ խղճալ դրանց ապարդիւն է. պէտք է միայն առողջներին թոյլ չը տալ վարակուել դրանցից: Բորոտներին հեռացնում են հասարակութիւնից, առանձնացնում են: Սրանք էլ բարոյական բորոտներ էին. պատով բակը բաժանելը ահագին նշանակութիւն ունէր. պէտք էր շտապել, որ առաջ ձեռք առնել այդ նախապաշտպանողական միջոցը:

Մասնաժողովի նիստերում նա այս էր ապացուցանում և գտնում էր կատարեալ համակրութիւն: Չը կար մի մարդ, որ չասէր թէ այո, պէտք է շտապել, որովհետև սարսափելի է այն վտանգը, որ սպառնում է աղբատանոցի հին մասը: Բայց այդքան կարեւոր գործը յետաձգւում էր, որովհետև դեռ դրամական միջոցները

այնքան նուազ էին, որ հազիւ կարողանում էին ծածկել առօրեայ ծախսերը:

Ղարա-Մուրադեանը մի քանի օրից ի վեր սկսել էր մեծ ուշադրութեամբ վերաբերուել այդ հարցին: Մի երկու դէպք էլ, որոնք յայտնի դարձան սովորականների կեանքից, հարկադրեցին նրան աւելի ևս շտապել: Չէր կարելի մի ուրիշ ելք գտնել. չէր կարելի մի գիւտ անել և զեկուցանել Մասնաժողովին:

Նա հանեց սեղանի արկղից կանաչ կազմով մի հաշուեգիրք և սկսեց դանդաղ կերպով թերթել՝ դրամական հաշիւների դրութեան հետ մի անգամ էլ ծանօթանալու համար: Յատուկ երեսների վրայ նշանակուած էին մուտքի գումարները. դրանք բացառապէս նուիրատուութիւններից էին կազմուած:

Բազմաթիւ յիշողութիւններ յարուցին այդ անշունչ թուանշանները այս վաղ առաւօտին, այս փոքրիկ սենեակի մէջ: Իւրաքանչիւր առանձին գումար, նուիրողի անուան հետ, մի փոքրիկ պատմութիւն էր: Պատմութիւնների մի ամբողջ կոյտ. նրանք տեսակ-տեսակ էին, ազգու, նոյն իսկ անմոռանալի. դուրս էին թռչում հաշուեգրքի երեսներից, գրաւում էին երիտասարդի ուշադրութիւնը, չէին թոյլ տալիս որ նա իր նկատողութիւնները գրէ առանձին մի թերթի վրայ: Եւ նա թողեց ամեն ինչ, այդ յիշողութիւններին նուիրուեց:

Մօտիկ անցեալի գործեր: Շատերի վրայով նոյն իսկ երկու-երեք շաբաթ չէր անցել:

Մասնաժողովը օրերով շրջում էր, նուէրներ հաւաքում: Նրա հետ էր և Ղարա-Մուրադեանը, որ բարտուղարի պաշտօն էր կատարում: Գրում էր անդորրագրեր, կազմում էր ցուցակ՝ լրագիրներին յանձնելու համար: Այդ իսկ կանաչ հաշուեգիրքը, որ այժմ նրա ձեռքին էր, առաջնորդում էր Մասնաժողովի անդամներին, ծեծել էր տալիս ամեն նշանաւոր տան դուռը: Եւ ճրտեղ ասես չը մտքեց նա դժբախտների խնամատարներին: Նա եղաւ չքեղ սպօններում, բացեց այն-

պիսի առանձնասենեակների դռներ, ուր ամենից անուանի, ամենից հուշակուած դրամական առիւծներն էին գտնուում:

Նորը, անտեղեակը շրջողների մէջ միայն Ղարա-Մուրադեանն էր: Նա չլացել էր իր տեսածից, չէր հաւատում թէ դա իրական աշխարհ է, հէքիաթ, առասպել, երեակայութիւն չէ: Ոսկին ցրուած էր ամեն տեղ և սրբան շքեղութիւն, սրպիսի յարմարութիւններ էր ստեղծել: Իեղճ գիւղական ուսուցիչը չէր կարողանում զսպել իր հիացմունքը, երբ նրան պատմում էին այդ հարստութիւնների ծագումը: Շատերը աղքատ էին մի տարի առաջ. շատերը մի-երկու ամսուայ մէջ այսպէս հարստացան: Իսկ քանի քանիսները կան, որոնք հէնց այժմ վազվզում են, հեռւում են հարստանալու համար: Երէկուայ գիւղացին այսօր գերմանուհի և ֆրանսուհի դաստիարակչուհիներով է լցրել իր տունը. նա հազիւ է կարողանում իր անունը ստորագրել, բայց վազում է արտասահման. նրա կինը դեռ երէկ, անցեալ օրը մի «տնացի» էր միայն, այսօր բեռնաւորուած է ադամանդներով, հաքնում է շորեր, որոնց ուղղակի Պարիզից է բերել տալիս և փայլում է երեկոյթներում ամենալայն ու բաց դէկօլտէով...

Ամեն տեղ գործել էր մի դիւթական գաւազան: Բախտը պատահաբար, առանց ընտրութեան, աչքերը փակած, ոսկու հեղեղներ էր թափել, և շատերն էին ողողուել այդ դեղին տարափներից, ողողուել էին մինչև ոսկորների ծուծը: Միայն Նուրեանը չէր այնպիսի շլացուցիչ շքեղութեան մէջ ապրում: Բանի բանի Նուրեաններ կան այս քաղաքում: Մի ահագին սենեակում Ղարա-Մուրադեանին ասացին թէ չը կայ այդտեղ մի շիւղ, մի թել, որ բերուած չը լինի Վիեննայից: Մի ուրիշ սենեակում այլ ևս տեղ չէր մնացել ճոխութիւնը ցուցահանելու համար և թանկագին մետաքսեայ կտորները փռուած էին բազմոցների վրայ, կախուած էին բազկաթոռների մէջքերից: Տասնեակ հազարներ էր

ծախսել մէկը՝ իր դահլիճն ու ընդունարանը զարդարելու համար: Մի տեղ ասացին թէ տիկինը դրսումն է. Ղարա-Մուրադեանը պատուհանով տեսաւ նրան բակում: այդտեղ նա իր սեփական ձեռքերով շաքար էր ուտեցնում մի զոյգ սև, հրաշալի ձիաներին, որոնցից իւրաքանչիւրը հազարներ արժէր:

Այդ առասպելական շքեղութիւնների հետ ծանօթացնողները գլխաւորապէս երկու օրիորդներն էին, մանաւանդ Շուշանիկը: Պատմում էր նա ոգևորութեամբ, աշխատելով որքան կարելի է շատ շլացուցիչ փաստեր գտնել՝ գիւղական խեղճ վարժապետին ափշեցնելու համար: Դրա մէջ նա մեծ բաւականութիւն էր տեսնում: Իւրաքանչիւր խօսքի ետեւից նա, կարծես, ուզում էր արտասանել. «Այսպէս ենք մենք»: Եւ իրաւ, ամեն ինչ ցոյց էր տալիս որ նա էլ այդպէսներից է, որ նա էլ կ'երթայ իր նմանների ճանապարհով:

Մի քիչ ուրիշ տեսակ էր երևում միւս օրիորդը: Սիրանոյշը աւելի ծանրաբարոյ էր, աւելի խոհուն: Խօսում էր քիչ, բայց խօսած ժամանակը նրան կարելի էր լսել աւելի մեծ հաճութեամբ: Շատ անգամ էր պատահում որ նա դուրս էր գալիս մի որ և է շքեղ տանից խիստ անբաւական: Այդպիսի դէպքերում նա իր գանդատները Ղարա-Մուրադեանին էր անում: Այս տանտէրը, ասում էր նա, իր ծախսով կարող է պահել բոլոր փախստականներին, բայց ի՞նչ էր նրա տուածը. —միայն հարիւր ռուբլի: Հարիւր... այժմեան ժամանակ ծառաներն անգամ քիչ են համարում այդքան պարգևը. իսկ մենք քանի հոգի ենք և ինչի՞ համար ենք չլիւմ: Շուշանիկի համար փող կայ, իսկ հասարակական բարի գործերի համար կոպէկներ են միայն երևան գալիս:

Եւ սրանք խօսքեր չէին միայն: Օրիորդը գործով էլ ցոյց տուեց թէ իր ասածներին հաւատում է ինքը. նրա հայրը ամենից մեծ գումար տուողն էր:

Օրիորդ Շուշանիկի երկար պատմութիւնները, ճիշտ

է, հիացմունք և զարմանք էին պատճառում գիւղական ուսուցչին, բայց մի և նոյն ժամանակ մի տեսակ կոշտութիւն ունէին, քերում, վիրաւորում էին սիրտը: Շատ ուրախ կը լինէր Ղարա-Մուրադեանը եթէ խօսողը միշտ Սիրանոյշը լինէր: Սրա խօսքերից հանգստանում էր վիրաւորուած սիրտը, չքանում էր գծուծ հարուստների թաղած տպաւորութիւնը. խրախոյս, յուսադրութիւն, գործելու եռանդ էին բղխում այդ համակրելի դատողութիւններից և երիտասարդը աշխատում էր որքան կարելի է շատ խօսել Սիրանոյշի հետ: Նկատել էր որ օրիորդը ուշադիր էր դէպի իրան, հետաքրքրութեամբ էր լսում իր ասածները, իսկ մի քանի հարցերի մէջ նոյն իսկ հեղինակութիւն էր համարում:

— Ոսկու, մարմարի ցուրտ աշխարհում ճրպիսի զգայուն սիրտ, — ասաց երիտասարդը ինքն իրան, կանգ առնելով մի թուանշանի վրայ, որ մի առանձին տեսակի հաճելի պատմութիւն էր անում նրան:

Դեռ շատ միամտութիւն և անփորձութիւն կայ այդ նորաւարտ աշակերտուհու մէջ. դեռ հասկացողութիւններն ու հայեացքները շատ էին թերատ ու տհաս նրա մէջ: Նոյն իսկ այս բարեգործութիւնը նա յանձն էր առել ոչ թէ իր սեփական կամքի դրդմամբ, այլ որովհետեւ տիկին Նուրեանն էր այդպէս կամենում, իսկ նրան չէր կարելի վիրաւորել մերժումով: Բայց և այնպէս, երևում էին նրա մէջ նշոյլներ, կար սրտի խորքում մի փոքրիկ կայծ, որ կարող էր տաքացնել, կար մի բիւրեղ, որը պէտք էր յղկել ու թրաշել...

Երիտասարդը կարմիր մատիտով ընդգծեց իր ուշադրութիւնը գրաւող այդ թուանշանը: Ի՞նչ էր նշանակում այդ կարմիր հաստ գիծը: Թուանշանը մի առանձին, աչքի ընկնող մեծութիւն չէր ներկայացնում: Բայց նրան նուիրողն էր «Ա. Սարաֆեան և Ընկ»․ գրասենեակը, որ այդ միջոցին շատ մեծ անուն էր հանել ոչ միայն քաղաքում, այլ և հեռաւոր գաւառներում: Այդ գրասենեակը գնալիս էր որ օրիորդ Սիրանոյշը ուղ-

ղակի դատապարտում էր իր դասակարգի մի քանի արատները: Եւ երիտասարդը չէր մոռանում այն ոգևորութիւնը, որով խօսում էր նա, այն թեթեւ յուզմունքը, որ այնքան գեղեցկութիւն էր հաղորդում նրա սիրուն դէմքին:

Ատում էր նա մանաւանդ այն անգործութիւնը, որ գերել էր բոլոր հարուստ ընտանիքները: Անգործ են, ժամանակը անգութ կերպով սպառողներ են ոչ միայն կանայք ու աղջիկները, այլ և երիտասարդները. սրանք հօ եթէ ունեն որ և է իդէալ, դա այն է որ վատեն հայրական կարողութիւնը ամեն տեսակ վատ միջոցներով: Օրիորդը մինչև իսկ բերեց մի քանի հատ օրինակներ: Ջգուելի էր, այո՛, ոչ միայն թղթախաղի, այլ և մուրհակներ տալու և առնելու մէջ խարդախութիւններ, կեղծիքներ գործած երիտասարդը, միլիօնատէրի որդի, որին դատարանը խիստ պատժի դատապարտեց: Մի ուրիշը, նոյնպէս շատ հարուստ, պատուաւոր ընտանիքի որդի, փչացրել է իրան այն աստիճան, որ դեռ թարմ հասակում անդամալոյծ է դարձել:

— Ինչից է առաջանում այդ բոլորը, հարցնում էր սիրուն օրիորդը և ինքն էլ պատասխանում:— Անգործութիւնից, եռանդի ու գործունէութեան բացակայութիւնից:

Եւ սակայն, գործելու, աշխատելու մեծ ասպարէզ կայ այստեղ: Ապացոյց այն գրասենեակը, ուր այժմ դիմում էին նրանք: Ոչնչից է ստեղծուել այդ գործը, որ այժմ այնքան խօսեցնել է տալիս մարդկանց: Մի նոր սկզբունք է մտցրած նրա մէջ. խոշոր դրամագլուխների վրայ չէ նա հիմնուած, այլ մանր, մեծ մասամբ նոյն իսկ աղքատ դրամատէրի ընդհանուր գործակցութեան վրայ: Այդ փոքրիկ, աննշան միաւորները, որոնք առանձին-առանձին վերցրած ոչնչութիւն են, չեն կարող ոչ մի դեր կատարել արդիւնաբերութեան մէջ, այժմ մի մեծ ոյժ են ներկայացնում, որովհետեւ

միացան, մէջ բերին իրանց փոքրիկ խնայողութիւնները, որոնցից կազմուեց մի շատ խոշոր դրամագլուխ:

«Ա. Սարաֆեան և Լնկ.» գրասենեակը տեղաւորուած էր մի մեծ, նորաշէն տան միջին յարկում: Նա ունէր երկու մուտք, մէկը բակի կողմից էր և նշանակուած էր ծառայողների համար, իսկ միւսը, հանդիսաւորը, բաժնետէրերի և այցելւաների համար: Այդտեղով գնաց Մասնաժողովը: Ղարա-Մուրադեանը դարձեալ ափշած էր: Մեծ ու լայն մարմարեայ սանդուխքը տանում էր դէպի վերև մի գեղեցիկ, թուշի վանդակ, զարդարուած պղնձի արձանիկներով և օրնամենաներով, ոլորում էր սանդուխքի կողքով: Վերեւից բարձր մեծ պատուհանները առատ լոյս էին թափում սպիտակ մարմարի վրայ. ելեքարական գեղեցիկ լամպաները կախ էին ընկած նրկարներով զարդարուած առաստաղից:

Շարունակ մտածելով որ այս մուտքի պէս դահլիճ ունենալն էլ փարթամութիւն է, երիտասարդը բարձացաւ վերևի փոքրիկ հրապարակը: Այլ և ձախ կողմերում միմեանց էին նայում երկու դռներ. մէկը տանում էր ընկերութեան գիրեկտօրների մեծ առանձնասենեակը, իսկ միւսի վրայ կայրած էր նոր, փայլուն պղնձէ տախտակ, որի վրայ Ղարա-Մուրադեանը կարդաց, «Արտաշէս Մանուկեան Սարաֆեան, ինժեներ-մեքենագէտ»:

«Արտաշէս Մանուկեան»... Այս անունները մի վայրկեան խլեցին նրա ուշադրութիւնը: Նա հարցնում էր ինքն իրան. «Մի՞թէ սա այն Արտաշէսը չէ, մեր Արտաշէսը, ոսկերիչ Մանուկի որդին»: Հարց ու փորձը ցոյց տուեց որ դա նոյն Արտաշէսն է, իր դպրոցական ընկերը: Այդ յանկարծակի յայտնութիւնը անբնական սաստիկ ուրախութիւն պատճառեց նրան, որ նա ասաց թէ իսկոյն և եթ կը տեսնուի նրա հետ և մինչև իսկ սեղմեց զանգակի կոճակը:

Բայց նրան ասացին, որ ինքը, Արտաշէսը, այս ընկերութեան գլխաւոր հիմնադիրը և գլխաւոր կառավարիչը, այստեղ չէ, գնացել է արտասահման՝ թէ մի քիչ

հանգստանալու և թէ արդիւնագործութեան մի ճիւղ ուսումնասիրելու համար: Դուռը բացող աղախինը այդ տեղեկութեան վրայ աւելացրեց թէ իր պարօնը արդէն ճանապարհ է ընկել և մօտ օրերը այստեղ պիտի լինի:

Ահա ինչ էր նշանակում կարմիր գիծը «Ա. Սարաֆեան և Ընկ.» փառահեղ գրասենեակի տուած գումարի տակ:

Երկու յիշատակներ էին կապուած այդ գումարի հետ. մէկն այն էր, որ ազնիւ յուզմունքը մի սքանչելի գոյն էր հաղորդել օրիորդ Սիրանոյշի սիրուն դէմքին: Սա գլխաւորն էր և ամենագեղեցիկը: Մէկն էլ այն էր, որ նա գտել էր իր վաղեմի ընկերներից մէկին:

Կանաչ մատեանը վերջանում էր մի փոքրիկ թուանշանով, որ նոյնպէս արժանացաւ կարմիր մատիտի գծին: Նրա առջև գրուած էր Արտաշէսի անունը: Այդ գումարը ինքն Արտաշէսն էր տուել Ղարա-Մուրադեանին, երբ առաջին անգամ երկու ընկերները տեսնուեցան իրար հետ: Քանի տարիներից յետոյ... Նրանք գրկեցին իրար, համբուրուեցան: Առաջին սիրալիր ողջոյններից ու ծիծաղներից յետոյ Արտաշէսը ինքնաբերաբար հանեց բսակը: Յետոյ յայտնեց որ սաստիկ զբաղուած է, ընկերութեան գործերը իր բացակայութեան ժամանակ փոքր ինչ խճճուել են: Մի քանի օրուայ գործ է դրանց դրստելը: Յետոյ նա հրաւիրեց Ղարա-Մուրադեանին ճաշի:

Այդ ճաշը այսօր պիտի լինէր:

Գ.

Տիկին Նուրեանը, կանգնած մեծ հայելու առաջ, շտապեցնում էր աղախինին: Պէտք էր շուտ վերջացնել զգեստը, որպէս զի կարելի լինի ժամանակին աղքատանոց գնալ հերթապահութեան: Շաբաթը մի անգամ էր գալիս նրա օրը. և իբրեւ սկսած գործի սիրտն ու հոգին, նա ինքը աշխատում էր ճշտապահութեան օրի-

նակ դառնալ միւսների համար: Հրամանները թափուում էին միմեանց ետեւից. ջահէլ աղախինը հազիւ էր կարողանում կատարել դրանց, թէև շտապում էր սաստիկ, վազէվազ մօտենում էր շքեղ պահարանին, իսկոյն ջուրում պահանջածը և հագցնում տիրուհուն:

Թէև աղքատանոցում հանդիպողները պիտի լինէին մի և նոյն մարդիկ—դռնապահը, ծախսարարը, գիւղական վարժապետը և շատ շատ՝ մի բանի հետաքրքրուող այցելուներ, սովորաբար հասարակ դասակարգից, բայց դա միևնոյն էր տիկնոջ համար: Տանից դուրս էր գնում նա, հետևաբար պէտք էր կարգին հագնուել: Իսկ այդ «կարգինը» մի ամբողջ արուեստ էր, որ գուցէ ամբողջ քաղաքում ոչ ոքին այնպէս չէր աջողում, ինչպէս Սամուէլ Նուրեանի ամուսնուն:

Մի ակնթարթում էր տիկինը որոշում թէ որ գոյնը որի հետ կը դայ և ինչ պէտք է հագնել՝ երէկուայ նման չը լինելու, միևնոյն ժամանակ և նուրբ ճաշակ պահպանած լինելու համար: Մեծ հայելին ցոյց էր տալիս որ նա շատ քիչ է սխալւում ընտրութեան մէջ: Նա վկայում էր որ այդ նազելի արարածը միանգամայն գիտէ թէ ինչ լեզուով են խօսում և ինչ են ասում պահարանի մէջ հաւաքուած գոյները, կտորները: «Շորը կպչում է նրան, կարծես բսած լինի վրան», ասում էին նրա սեռակիցները, նախանձից գունատուելով: «Նա միշտ այդպէս ջահէլ կը մնայ», աւելացնում էին ուրիշ տեսակի նախանձողները:

Մօգայի վերջին խօսքը տիկին Աննան էր առաջին անգամ մոցնում քաղաքի մէջ: Այսօր նա հագաւ ձմեռուայ մի նոր զգեստ, որ, ի հարկէ, շատ գեղեցիկ կերպով էր նստել նրա վրայ, երեան հանելով, մի տեսակ ընդգծելով նրա կազմուածքի գեղեցիկ ձևերը: Այդպէս էր պահանջում վերջին մօգան, իսկ տիկնոջ դերձակունին գիտէր մի առանձին չարածճի համարձակութեամբ կատարել այդ պահանջը. իւրաքանչիւր ժապաւէն, իւրաքանչիւր ծալք իր առանձին ճաշակն ու-

նէր, իր առանձին խորհուրդը և ծառայում էր մի միակ ընդհանուր, վերջնական, այնքան խիստ աչքի զարնող, ամենքի համար այնքան մերկ ու հասկանալի նպատակին—կնոջ մարմնի բոլոր հրապոյրները ցուցահանելուն...

Աննան շատ գոհ մնաց իրանով. հայելու միջից մի սիրուն, բնքոյշ դէմք էր ժպտում. այդ ամբողջ դէմքը, այդ դիւթող ժպիտը չէր թոյլ տալիս ենթադրել անգամ, որ այդ կինը երեք երեխաների մայր է:

Աղախինը, վերջացնելով իր գործը, դուրս գնաց: Կարծես հէնց դրան էր սպասում պարոն Նուրեանը. նա ներս եկաւ, դեռ իր առաւօտեան հագուստի մէջ:

—Հիանալի է, բացականչեց նա, մի քանի վայրկեան լուռ դիտելով իր կնոջը և նստելով նրա առաջ, թաւիչեայ աթոռի վրայ:

Այժմ այն վեհ ու անմատչելի, սակաւախօս Նուրեանը չէր, ինչպէս և Աննան այն սիրալիր, համեստ ու բազցր տանտիրուհին չէր: Երկու ամուսինները մարդկանց մէջ ունէին իրանց առանձին կանոնները: Այժմ մենակ էին, դէմ առ դէմ: Եւ ինչպէս միշտ, Սամուէլը նման էր շնորհ աղբւսողի, իսկ նրա կինը—շնորհ անողի:

—Ի՜նչպէս շուտ սկսուեց ձմեռը, Աննա, ասաց նա, չը ստանալով իր առաջին բացականչութեան պատասխանը:

Առաջին ձիւնը առատ կաթնագոյն լոյս էր թափում պատուհաններով. վարագոյրները բարձրացրած էին, Աննան այդ առաւօտեան լոյսի մէջ աւելի թաւմ, աւելի սպիտակափայլ էր երևում: Աշխոյժ ու թեթեւաշարժ, ինչպէս թիթեռնիկը մայիսին, նա անգաղար թռչկոտում էր, հոտաւէտ ջրերի սրուակներն էր վերցնում միմեանց ետեւից: Նրա քայլերը ձայն չէին հանում: սեննակի ամբողջ յատակը ծածկուած էր փափուկ գորգերով:

—Սկսուեց հա,—քիչ ուշ պատասխանեց նա իր ամուսնուն: Դու այս ձմեռ էլ պիտի ճանապարհորդես:

—Այո, սիրելիս, եթէ գործերը պահանջեն:

—Գործերը միշտ պահանջում են...

—Ի՞նչ արած... Թողնել չէ կարելի:

Եւ ապա նուրեանը կարծես մի ինչ-որ անյարմարութիւն զգալով շարունակել այդ խօսակցութիւնը, փոխեց խօսելու եղանակը և ասաց.

—Դա դեռ հեռուի բան է: Դու այն ասա, Աննա. դարձեալ ձեռք չե՞ս վերցնում այդ գործից:

Տիկինը նրա վրայ դարձրեց իր զարմացած հայեացքը:

—Ո՞ր գործը, հարցրեց նա:

—Այդ աղքատների գործը: Բաւական է, սիրելիս: Այսբան վաղ առաւօտեան դնալ, մինչև ժամի երկուսը մնալ այնտեղ... Ինձ սաստիկ անհանգստացնում է... Դու ուզում էիր փառք վաստակել իբրև նախաձեռնող, հովանաւորող, և արդէն վաղուց հասել ես նպատակիդ...

—Դու արդէն բաւական ես համարում:

—Ե՞ս, այո՞: Քանի՞ ժամանակ է որ գրում, խօսում ենք քո մասին:

—Իսկ ես բաւական չեմ համարում, կտրուկ, նոյն իսկ փոքր ինչ սառն կերպով ընդհատեց Աննան:—Ես դեռ էլ եմ ուզում, շատ եմ ուզում: Ինձ համար քիչ է եղածը...

Այստեղ աւելի պարզուեց թէ ինչ իշխանութիւն ունի այս տան թագուհին այդ կարճահասակ, վայելչակազմ տղամարդի վրայ, այն իսկ նուրեանի վրայ, որ առևտրական հրապալակում ամենակարողներից մէկն էր, առանց խղճահարո ելու տապալում էր մարդկանց, ոչնչացնում էր նրանց բախտը, ապագան՝ շատ անգամ մի փոքրիկ բմահաճութեան պատճառով: Այստեղ, այս շքեղ սենեակում, մենակ այս կնոջ հետ, նա ընկճուած էր, շղթայակապ: Բաւական էր մի փոքր անսովոր շեշտ արծաթահնչիւն ձայնի մէջ և նա, հաւատարիմ շան նման, պոչը ծալեց...

—Քո կամքն է, հոգիս,—արտասանեց նա մեղա-

նոկտեմբեր, 1901.

պարտի եղանակով.—չեմ բողոքում ես, ցուցմունքներ, խրատներ չեմ տալիս քեզ Միայն... շատ անհանգիստ եմ, մի տեսակ վախ եմ զգում...

—Վախ. ինչո՞ւ:

—Այո՛ւ Միշտ մտածում եմ... Դու՝ այդ անսովոր կեանքի մէջ. առաւօտները այսպէս շուտ վեր ես կենում... Սարսափելի էլ է մտածելը. դու այնտեղից, այն աղբատների որջից, կարող ես, ճիշտ, հիւանդութիւն բերել...

Աննան կանգնեց նրա առաջ։ Նոյն հպատակ, ողորմութիւն և բարեհաճութիւն աղերսող Սամուէլն էր նա, որ ոչինչ չէր խնայում իր կնոջ համար, որ պատրաստ էր իր ամբողջ կարողութիւնը դնել նրա ոտների տակ։ Շնորհի փոխարէն շնորհ։ Աննան իր հրաշալի ժպտով հասկացրեց նրան թէ կարելի է իրան զգուշել։ Եւ Սամուէլը շտապեց օգուտ քաղել այդ թոյլութիւնից։ Մօտ քաշելով կնոջը, նա գրկեց նրան, սկսեց շոյել նրա թշերը, գուրգուրալ, արձակելով հիացական բացականչութիւններ։

—Հիւանդութիւն էիր ասում... Բայց ո՞ւմ համար ես վախենում...

—Քեզ և միայն քեզ համար։ Դու իմ հրեշտակն ես և առանց քեզ ոչինչ է այս աշխարհը...

Խեղճ ամուսին։ Նրան թոյլ էլ չէին տալիս իր սրտի զեղումները արտայայտել։ Այդ խօսքերը այն տպաւորութիւնը թողեցին, որ Աննան շտապով, յանկարծ, դուրս եկաւ նրա գրկից ու դրստելով մազերը, ասաց.

—Պէտք է գնալ։ Իմացիր, Սամուէլ. ես դեռ բաւական չեմ համարում, և եթէ հիւանդութիւն բերելու էլ լինեմ...

Ու նա շուռ եկաւ մի այնպիսի շարժումով, որ ամուսինը հասկացաւ միացածը. նա ասում էր թէ դա էլ իր գիտնալու բանն է։ Աննան սեղմեց ելեքտրական դանդակի կոճակը և արդէն գլխարկը դնում էր, երբ եկաւ աղախինը։ Հրամայելով որ կառքը տան, նա վերցրեց

ծածկոյը: Բայց Սամուէլը, յանկարծ բռնկուածի պէս, բռնեց նրա թևից և էլի առաջ քաշեց:

— Իսկ եթէ ես չեմ կամենում, իսկ եթէ ես դեռ ուզում եմ քեզ հոտոտել, իմ ծաղիկս, իմ անմահական...

— Իսկ եթէ ես էլ չեմ կամենում... Թող, Սամուէլ, քնքշութիւններէ ժամանակ չէ...

Եւ նա ազատեց իր թևը, նորից դրստել սկսեց իր զգեստը:

— Ապա երբ է ժամանակը:

— Դու լաւ գիտես... Դու սառն, լուրջ մարդ ես, աւելի կլուքներին, ժողովներին, հանդէսներին ես սաղում, քան այս սենեակին: Գիշերները ժամի 1-ին, 2-ին ես գալիս, իսկ ցերեկները անքան զբաղուած ես:

— Աննա, Աննա...

— Ես ոչինչ չեմ ասում, ես քեզանից դժգոհ էլ չեմ... Ես քո կիներն եմ: Ուրիշ էլ ինչ ես ուզում:

— Ոչինչ, հոգիս: Եթէ դու իմանաս թէ որպիսի հպարտութեամբ, որպիսի պարծանքով եմ ես կարդում քո մասին գրածները... Շատ անգամ, լրագիրը վայր դնելով, ես սկսում եմ մտածել: Եւ սա իմն է, ասում եմ ես, իմը, ամբողջապէս իմը. Տէր Աստուած, ինչքան երջանկութիւն ես տուել ինձ»: Ախ, հաւատացիր, Աննա, եթէ մի օր մեր ամենամեծ շոգենաւը ոսկով բեռնաւորուած գայ, ես դարձեալ այն հաճութիւնը չը պիտի զգամ, ինչ քո անունից, քո արածներից...

— Հէնց այդ է պատճառը որ ես դեռ բաւական չեմ համարում: Ուզում եմ դեռ էլ շատ հաճոյք պատճառել քեզ: Բաւական չեմ...

Պատասխանի փոխարէն Սամուէլ նուրեանը մի աղերսաւոր հայեացք գցեց նրա վրայ: Աղախինը յայտնեց թէ կառքը պատրաստ է:

Աննան իր դէմքը մօտեցնելով ամուսնուն, մի սքանչելի ժպիտով ասաց.

— Համբուրիր, եթէ կամենում ես...

Սամուէլը տեղից վեր թռաւ, բայց յանկարծ մէկ էլ նստեց:

— Ի՞նչ ասացիր, Աննա: Ի՞նչ է նշանակում դա— «եթէ կամենում ես»...

— Նշանակում է... նշանակում է, իմ ամուսինս, որ ես պէտք է քեզ յիշեցնեմ: Ինքդ չիմացար, շատ անգամ ես մոռանում որ կնոջը համբուրում են, որ կինը համբոյրներ է ուզում... Դէ, համբուրիր, եթէ կա...

Սամուէլը ձեռքը դրեց նրա բերանին, թոյլ չը տուեց արտասանել բառի միւս կէսը: Առնելով նրա գլուխը իր երկու ձեռքերի մէջ, նա առաջ համբուրեց նրա աջ թուշը, ապա ձախը և յետոյ չրթունքները: Աննան ժպտուն էր, չարաճճի:

— Վատ էր, հարցրեց նա, մօտեցնելով իր դէմքը նրա դէմքին:

Պատասխանի փոխարէն ամուսինը մի անգամ էլ համբուրեց: Բայց այդ հարցի մէջ, Աննայի գեղեցիկ հայեացքի մէջ նա մի տեսակ յանդիմանութիւն նկատեց: Առաջին անգամ, հազիւ հազ արտայայտուած... Եւ այդ առաջին տպաւորութեան տակ մի կերպ ճշնշուած, նա մի քանի անգամ՝ «ներիր, ներիր», արտասանեց:

— Ի՞նչը ներել, հարցրեց Աննան մի միամիտ ձևով, որ իսկույն էլի ցրուեց կասկածը:— Ա՞յն, որ դու կնոջդ չես համբուրում, կամ թէ, ճիշտ ասած, քիչ ես համբուում... Վնաս չունի... Ես հօ չեմ մոռանում: Եւ կը յիշեցնեմ քեզ, միշտ կը յիշեցնեմ: Իսկ երբ կը սկսես քստովորական ձմեռային ճանապարհորդութիւնը, ես ամեն նամակում կը յիշեցնեմ որ ինձ համբուրես: Եւ տես, Սամուէլ, պիտի համբուրես, թէկուզ հէնց այնպէս, օդի մէջ: Պիտի իմանաս, որ այստեղ ունես մի կին, որ ուզում է համբոյրներ, ջերմ, այրող համբոյրներ: Ա՛յ, այսպէս...

Նա կպաւ Սամուէլի չրթունքներին և մի երկար

համբոյր դրոշմեց։ Ապա շտապով դուրս գնաց, տանելով իր մետաքսների մեղմ, հաճելի խշշոցը։

Նուրեանը դեռ նստած էր իր տեղը, մտածում էր։ Ի՞նչ է սա։ Կնոջ մի սովորական խանդոտութիւն, թէ՛ նա իսկ որ մի բան սկսել է հասկանալ։ Նայելով Աննայի մահճակալին, տեսնելով տուալէտի վրայ թափթափած կանացի իրերը, շարած սրուակները, նա մի վայրկեան մտքով փոխադրուեց ուրիշ այսպիսի սենեակներ հեռաւոր քաղաքներում։ Երկուսը. նա մի հատով էլ չէր բաւականանում։ Այսօր Աննան ի՞նչ յամառութեամբ էր խօսում նրա ձմեռային ճանապարհորդութեան մասին։ Դիտէ մի բան։ Բայց ի՞նչ կարող է իմանալ, երբ ամեն ինչ արուած է, որ ոչ որ ոչինչ չիմանայ։ Եւ վերջապէս... Նա սիրտ առաւ, հանգստացաւ, ասելով ինքն իրան.

— Ամենքն անում են...

Այո՛, ամեն տեղ... Ամբողջ աշխարհի վրայ չէ կարող լինել իր պէս մի հարուստ վաճառական, որ չունենայ իր ծածուկ չարութիւնները։ Անհնարին է. ուրիշ կերպ շատ տաղտկալի կը լինէր... Մնալ տնարար, երբէք չը ծծուել, չը ճաշակել ուսուհու, ֆրանսուհու գեղեցկութիւնները... Ինչո՞ւ, ի՞նչ պատճառով։ Կինը—իր կարգին։ Ոչ որ նրան չէ զրկում, չէ ստորացնում։ Նա մնում է առաջինը, ամենից սիրելին, նրա համար չէ կարելի ոչ մի նիւթական զոհողութիւն խնայել։ Բայց դա չէ նշանակում թէ ճաշակել ուրիշ տեսակ քաղցրութիւններ անկարելի է։

Նրա աչքի առաջ եկան այն երկուսը։ Ուրիշ համ, ուրիշ հոտ։ Հայուհին կարող է գեղեցիկ ամուսին լինել, տուն պահել, նրա պատիւը բարձրացնել. բայց այն հմայքները, որ ունեն եւրոպացի կանայք, անմատչելի են իրան. նա չունի այն կրակը, այն սիրային տենդը, որ այնքան կաշուէ է, այնքան գլուխ պտտեցնող։ Մըշտական հոգսերի, ահագին ընկերի, գործնական իրարանցումի մէջ ճնշուած վաճառականը շատ շուտով կը փայտանայ, եթէ նրա երակների մէջ այդպիսի վարա-

կիչ տենդ, ջերմութիւն չը թափէին: Դա անհրաժեշտ է՝ ներկեր չը բթացնելու համար: Խիստ ցնցումներ զգալու համար հնարել են թղթախաղը: Բայց ո՞վ կ'ասէ թէ այդ միջոցը այնքան իրական է, ինչպէս գնովի ծածուկ սէրը...

—Ամենքն են ինձ պէս, դա ընդհանուր սովորութիւն է, ասաց Նուրեանը ինքն իրան, դուրս գալով սենեակից:

Այժմ նրա դէմքի վրայ երևում էր մի ցինիկ ինքնագոհութիւն: Դա այլ ևս այն հպարտ ու վեհ առիւծը չէր...

Աննան, ի հարկէ, շատ խելօք ու խոհեմ է: Աշխարհը փոխել նա կարող չէ և նրա հասարակական դիրքը այնպէս է, որ չէ կարելի յայտնի չափով զոհողութիւնների անհրաժեշտութիւնը չը զգալ: Նա լաւ գիտէ իր պարտաւորութիւնները: Հասարակութեան մէջ առաջինը լինել, նախանձ յարուցանել իբրեւ օրինակելի, հաւատարիմ ամուսին, յարգանքներ վայելել, տեսնել իր շուրջը հիացմունք և խոնարհ երկրպագութիւն—աստուածուն հոգ այդ փառքին նա այնքան մոլեգնաբար է նուիրուած, ինչպէս արեւցողը խմիչքներին: Ուրիշ հարց չէ կարող լինել: Եւ միթէ Նուրեանը պակաս խոհեմ ու խելօք կերպով է իրան պահում: Նրանք, երկուսը, իրար հասկանում են: Միմեանց մի յայտնի տուրք են տալիս: Երկուսի դիրքը, հռչակը չեն կարող խանգարել երկու հատ ջահէլ, զարմանալի գեղեցիկ կանայք, որոնց այցելում է Նուրեանը տարին մի երկու-երեք ամիս միայն, իր ճանապարհորդութիւնների ժամանակ:

Դ.

Նոյն այդ առաւօտեան ուրիշ տեսարան էր ներկայացնում մի այլ ննջարան: Տիկին Գուլուբէկեանի աղջիկը, առատ արտասուքներ թափելով, խնդրում, աղա-

չում էր, Բայց իր պնդակազմ ու հաստավիղ ամուսնուց լսում էր միայն այսպիսի խօսքեր.

— Դա յիմարութիւն է, դու միշտ յիմար ես...

Այդ խօսքերի դէմ չէր բողոքում լալկան տիկին Նատալիան: Օ՛, վաղուց էր նա սովորել դրանց և պատրաստ էր աւելի խիստ հայհոյանքներ լսել, աւելի մեծ վիրաւորանք կրել, միայն թէ այդ տղամարդը գոնէ այս մի դէպքում հասկանայ իր կնոջը, հասկանայ թէ ինչ է նրա սրտի ուզածը, ինչով կարող է բախտաւորեցնել նրան գոնէ մի անգամ:

Իսկ տիկին Գուլուբէկեանի փեսան ոչ միայն չէր ուզում հասկանալ, այլ գնալով աւելի և աւելի էր գրգռւում, հակառակում: Միայն այս փոքրիկ սենեակն էր, ուր նա իրաւատէր ամուսին էր: Ամբողջ աշխարհում միայն այս տեղն էր, ուր չէր հասնում տիկին Գուլուբէկեանի իշխանութիւնը: Երկնագոյն պատառներով ծածկուած այս չորս պատերը ահագին նշանակութիւն ունէին նրա կեանքում: Նրանք ծածկում էին ամեն ինչ տիկին Գուլուբէկեանի աչքերից և իրանց հաստ ու թանձր կողերով պահպանում էին նրա փեսայի ազատութիւնը: Ո՛րքան հառաչանքներ, որքան գաղտնիքներ էին խեղդում այստեղ: Նրանք կարող էին դուրս գալ միւս սենեակները, հասնել սեաղգեստ, խոշոր այրիի ականջին, եթէ այդպէս կամենար Նատալիան: Այն ժամանակ տիկնոջ իշխանութիւնը, ի հարկէ, կը մոռնէր և այս մի հատիկ սենեակն էլ...

Բայց Նատալիան հոգով նուիրուած էր այս սենեակին, իբրեւ իր ընտանեկան սրբարանին: Այստեղ էր նա որոնում ուրախութիւն իբրեւ ամուսին, այստեղ էր նա աշխատում սեփական բախտ ստեղծել, այնպիսի բախտ, որ ամենակարող մօր հրամաններով չէ հաստատուում, այլ ուրիշ կերպ, ուրիշ ինքնաբուղի դրդիչների թելադրութեամբ: Ի՞նչ է նա մարդկանց աչքում:— Միայն հարուստ հօր ժառանգ, միայն պատուաւոր, հրամայող մօր աղջիկ: Բայց միթէ ինքը, այդ ժառանգը,

այդ աղջիկը, սեփական ոչինչ չունի։ Ապա սիրտը՝ Օ, սրա մասին ոչ ոք չէ մտածում։ Ոչ ոք չը գիտէ թէ ինչու է այդ բարակ կինը այնքան պաշտում, աստուածացնում երաժշտութիւնը. ոչ ոք չը գիտէ որ այդ սիրտը նոյնքան բնորոշ է, զգայուն, տպաւորուող, որքան այն ձայները, որոնք դուրս են գալիս նրա մատների տակից, երբ նա նստում է դաշնամուրի առաջ և նուաճում է իր բոլոր լսողներին...

Ահա այդ սրտի համար էր նա ուզում մի տարբոյն պատրաստել այստեղ։ Ուժեղ չէր նա, երաժշտի փխրուն, ողբացող, երազող սիրտ։ Միայն երաժշտական ձայներն են նրա լեզուն։ Իսկ այդ ձայները չեն հասկացում։ Եւ նա աւելացնում է իր սրտի այդ լեզուի վրայ մարդկանց հասկանալի մի այլ բան—արտասուքներ։

Բայց ճրպիսի թշուառ զուգադիպութիւն։ Այնտեղ, ուր երաժիշտ սիրտն էր երազում, ճիշտ այդտեղ տիկին Գուլուբէկեանի փեսան ազատ է զգում իրան. ազատ, իր կամքի տէրն է միմիայն այդտեղ։ Ի՞նչ անել...

Եւ նորից խնդրում է Նատալիան։ Ահ, դժուար բան չէ նրա խնդրածը։ Միայն բարի տրամադրութիւն, միայն մի քիչ ուշադրութիւն դէպի նրա զգացմունքը— և ամեն ինչ կարգին կը լինի։

—Գալուստ, ինձ համար... ահ, ինձ համար արա այդ բանը։ Մինչև որ չանես, ես պոկ չեմ գայ բեղանից. ամեն գիշեր, ամեն առաւօտ պիտի ասեմ, ասեմ... և...

Մնացածը նա չասաց, այլ ցոյց տուեց։ Նստած աթոռի վրայ, նա գլուխը կախ արեց կրծքին և արտասուքի կաթիլները անձայն թափուեցան նրա աչքերից։

—Յիմար են և այդ արտասուքները, խրոխտաբար արտասանեց տիկին Գուլուբէկեանի փեսան և շարունակելով սենեակի մի ծայրից միւսը գնալ ու գալ, արհամարհանքով ժպտում էր։

Նա հասել էր անգթութեան: Այսպէս էր նա վրէժ հանում: Ամեն տեղ նրա ճնշուած ինքնասիրութիւնը այստեղ էր հատուցում ստանում, այս լալկան, մօր պահած կնոջից, որի հետ նրան կապել էր լաւ ու փափուկ ապրելու ցանկութիւնը: Ամեն տեղ նա արհամարհանքի և հեգնութեան էր հանդիպում: այստեղ գոնէ նա կարողանում էր արհամարհել ուրիշին, տանջել նրան: Փոքրիկ, հազիւ նկատելի էր այդ ինքնասիրութիւնը, բայց, այնուամենայնիւ, գոհացում էր ստանում: Հաշիւը, որ բերել էր այս ամուսնութեան և պարապ ու անհոգ կեանք էր ստեղծել, այստեղ չէր արգելում որ նա իր տէրը լինի, իր սեփական դէմքն ունենայ:

— Չեմ անի, չէ... Չեմ ուզում... Գնա՛, գանգատուիր՝ մօրդ, թող նա հարկադրէ ինձ:

Եւ նա մինչև անգամ ոտը գետնին խփեց, թէև գիտէր որ ձայն չի դուրս գայ, որովհետև գորգի վրայ է կանգնած: Պահպանելով իր արժանաւորութիւնը, նա, այնու ամենայնիւ, իր ձայնը բարձրացնել չէր կարող: գիտէր որ իր զոքանչը միւս սենեակումն է:

— Գնա՛, նորից հրամայեց նա խեղդուած ձայնով և յուզմունքից կապտելով:

Նստալիան բարձրացրեց իր գլուխը, մի աղաչաւոր հայեացք գցեց նրա վրայ: Աղաչում էր ինայել... Միթէ նա այնքան տարիների փորձով դեռ չէ համոզուել, որ ինքը չի դիմի իր մօր օգնութեան՝ ճնշում գործ դնելու, հարկադրելու համար:

— Ուզում ես, խեղդիր, — միմիջաց նա, — ես ոչինչ չեմ ասի: Դու շուտով ծեծին էլ կը հանես, ես այդ տեսնում եմ: Թող այդպէս լինի: Ես մենակ էլ կը ֆնամ... Երեխայ չեմ, որ ուրիշներին գանգատուեմ...

Կարծես յոգնելով այդքան խօսելուց, կարծես ինքն էլ զգալով որ ոչինչ, անհամոզեցուցիչ են իր խօսքերը, նա լռեց: Բայց շարունակում էր խօսել իր մէջ, իր համար: Ա՛խ, եթէ հասկանային իրան, եթէ կարելի լինէր

ամեն ինչ լեզուով հասկացնել: Քանի անգամ է նա աղաչել իր մօրը, բարեխօսելով ամուսնու համար, քանի անգամ է փոխել տուել մօր վճիռներն ու կարգադրութիւնները: Նրան վիրաւորում էր այն դիրքը, որ ստեղծուած է նրա ամուսնու համար այս տան մէջ: Ինչո՞ւ հրամաններ. ինչո՞ւ արգելքներ և թոյլտուութիւններ: Ա՛խ, իրան, այդ քաշուող, սակաւխօս, չփոթուող կնոջը չեն հարցնում: Եթէ հարցնէին, եթէ իմանային... Սիրում է նա, բայց ուզում է էլ շատ սիրել նրան, որի հետ կապուած է ամուսնական ուխտով, մինչև կեանքի վերջը: Քիչ բան է հարկաւոր որ նա միանգամայն գոհ լինի, իր ամբողջ էութեամբ նուիրուի իր տղամարդին: Բայց ինչ անէ, երբ այդպէս կոպիտ կերպով դէն է հրում նրան ամուսինը:

Զգում է նա որ մեծ պահանջներ անելու իրաւունք չունի: Ի՞նչ է նա: Գեղեցիկ, աշխոյժ ու կայտառ, ինչպէս ուրիշ շատ շատերը:—Ո՛չ, նա այդ գիտէ: Բայց գիտէ նոյնպէս, որ այդ պակասութիւնների փոխարէն ինքը կարող էր տալ մի տաք, անձնագոհ սիրտ: Ուզում է նա վառել այդ կրակը, ուզում է մատուցանել նրան իր ամուսնուն, տաքացնել նրան, ընտանեկան սերտ, մտերմական, փոխադարձ անձնուիրութեամբ երջանիկ մի նեղ շրջանի, մի փոքրիկ դրախտի մէջ առնել: Բայց դժբախտութիւնն այն է, որ դրա համար նա լեզու չունի, բառեր չը գիտէ: Խօսէ... նա ամաչում է դրանից, յոգնում է, վախենում է: Ա՛հ, ինչո՞ւ սրտերը միմեանց չեն հասկանում առանց բառերի, առանց լեզուի միջնորդութեան:

Եթէ այդպէս լինէր, ճրքան հեշտ կը լինէր հասկացնել թէ ինչ է նա խնդրում: Ինչո՞ւ համար էին նրան այնքան արտասուքները, կարճ, միանման, անպերճախօս աղաչանքները:

Նուրեանների տանը նա լսեց փախստականների սարսափելի թշուառութիւնը, և նրա սիրտը արինդուայ դարձաւ: Այնուհետև նա լսեց թէ ինչ են ուզում անել

բարի մարդիկ՝ այդ անբախտներին մահուան գրկից ազատելու համար, և նրա սիրտն զգաց մի անսահման բերկրութիւն, նորից կենդանացաւ, սկսեց լայն ու համարձակ թրթռալ։ Կամենում էր նա իր մասնակցութիւնն ունենալ այդ բարի գործի մէջ։ Ահ, բռնել խեղճի ձեռքից, բարձրացնել նրան, շունչ տալ... ճիշդն լաւ է։ Բայց նա այդ չէ կարող անել։ Չէ կարող տեսնել դժբախտութեան երէսը, մէկ էլ այն, որ պէտք է մարդկանց հետ խօսել, գնալ գալ, իսկ ինքը այդ շնորհքը չունի։ Եւ հարկաւոր էր որ անպատճառ նա ինքը լինի գործի մէջ։ Ապա ամուսինը. միթէ նա ուրիշ է, միթէ նա չէ կարող փոխարինել իր ամբողջ տունը բարի գործի մէջ։ Կը գնար նա, և տանը նստած կինը կ'իմանար թէ ինչու է նա գնացել, կը գար նա և կը բերէր իր հետ կատարած պարտքի գիտակցութիւնը։ Եւ նրա բերածից կը ճաշակէր և ինքը։ Լաւ է նստել տանը և իմանալ որ օգնում ես խեղճին, սրբում ես նրա արտասուքը...

Այդ էր ահա նա խնդրում իր ամուսնուց այն երեկոյից դէսը. ասում էր միշտ, թացացնելով իր աղաչանքը արտասուքներով։ Բայց այդքան հասարակ բանն էլ մերժում էին նրան։

Ինչո՞ւ է այդպէս։

Տիկին Գուլուբէկեանի փեսան շարունակում էր բայել սենեակում և կարծես իր կողմից հարցնում էր՝ ինչո՞ւ չը պիտի այսպէս լինի։ Տասը քայլ երկարութիւն ունէր սենեակը և վեց քայլ լայնութիւն։ Այս տարածութեան բռնակալը ոչնչով չէր տարբերւում աւելի մեծ աշխարհի տէր բռնակալներից։ Նա չէր ուզում հէնց այն պատճառով, որ վրէժ հանէ մարդկանցից, չէր ուզում, որովհետեւ խնդրողը՝ անկիւններում լուռ արտասուք թափող իր կիներ էր։

Նրա հաստ ու կարմիր վիզը, նրա լիքը, կարմիր դէմքը և խոշոր ոչխարային աչքերը վկայում էին, որ

տեխնիկի նշաններով զարդարուած այդ գիւղացին չի զիջի այստեղ...

Քիչ էլ լուռ մնալուց յետոյ նատալիան վեր կացաւ, խնամքով լուաց իր դէմքը, մազերը նորից սանրեց ու դուրս գնաց։ Նա ուղղակի դիմեց դահլիճը, առանց այս ու այն կողմը նայելու նստեց դաշնամուրի առաջ և սկսեց նուագել, իր մտքերը ձայների աշխարհում թաղել։

Տիկին Գուլուբէկեանը նստած էր սեղանատանը, նրա ոտների մօտ խաղում էր նրա թոռնը։ Թէյը վաղուց պատրաստ էր, բայց նա համբերութեամբ սպասում էր։ Մարդ ու կնիկ ննջարանումն են. թո՛ղ լինեն, թո՛ղ իրար վայելեն. մայրը միայն ուրախ ու գոհ կարող է լինել։ Աղջկայ վաղորդեան երաժշտութիւնը եկաւ հասկացնելու սպասող մօրը թէ ինչպէս անուշ կերպով է վերջանում վայելքը։ Բայց այդ մայրը երբէք չը պիտի մոռանար իրան, և նորից նրան սկսեց զբաղեցնել երկրորդ երեխայի հարցը։

Պէտք էր... Բժիշկ Յովասափեանը բաւական օգնել էր նրան, բայց նա դարձեալ դժուարանում էր, դարձեալ գտնում էր որ իր դրութիւնը նահատակի դրութիւն է. մի կողմից աղջկայ առողջութիւնը, միւս կողմից այն, որ մենակ է իր թոռնը...

Այդ մտտառնջութիւնը ընդհատեց նրա փեսան։ Բաց անելով դուռը, նա սովորական հեզութեամբ արտասանեց.

— Բարի լոյս, մայրիկ։

Համբուրեց նրա ձեռքը, համբուրեց երեխային և ապա նստեց թէյի սեղանի մօտ, որի վրայ դրուած էին կարագ և զանազան թխուածքներ...

Ե

Կարգադրիչների սենեակի մուտքում խմբուած էին փախստականները, մեծ մասամբ կանայք։ Յայտնի էր

ամենքին որ բարեսիրտ տիկինն է այսօր հսկում և ամեն մէկը շտապում էր մի ժամ առաջ յայտնել նրան իր սրտինը, խնդրել, հարցնել։ Միայն նրան էին յայտնում, միայն նա էր, որ լսում էր ու կարգադրում։ Եւ որովհետեւ հերթապահութիւնից դուրս նա քիչ էր լինում աղքատանոցի մէջ, ուստի այս օրին շատերն էին անհամբեր սպասում։

Տիկինը արդէն սովորել էր այս տեսարանին. ուստի սպասեց մինչև որ Յակօբը ճանապարհ բաց արաւ նրա համար և միայն այդ ժամանակ ներս մտաւ։ Իսկոյն բարձրացան զանազան ձայներ, իրար խառնուեցան։ Բայց տիկինը դեռ բարեկեց Ղարա-Մուրադեանին և ասաց նրան.

— Ես պէտք է մի լաւ լուր հաղորդեմ ձեզ, պ. Ղարա-Մուրադեան։ Օրիորդ Սիրանոյշը կամենում է ձեզանից հայերէնի դասեր վերցնել։ Երէկ նա ինձ մօտ էր եկել յատկապէս խորհուրդ հարցնելու համար։ Եւ ես, ի հարկէ, խորհուրդ տուի։

Ղարա-Մուրադեանը մի քանի անգամ գլուխ տալով շնորհակալութիւն յայտնեց նրա բարի ուշադրութեան համար։

— Դուք, ի հարկէ, ընդունում էք այս առաջարկութիւնը։

— Մեծ ուրախութեամբ, տիկին։

— Գինը ինքներդ որոշեցէք։ Այսօր երեկոյեան, ժամի 7-ից մինչև 8-ը մօտէք օրիորդի մօտ, նա տանը կը լինի։ Գիտէք որ կարող է լաւ վճարել։

— Շնորհակալ եմ, տիկին, կը մտնեմ, շտապեց պատասխանել երիտասարդը, կարծես կամենալով ընդհատել խօսքը վարձատրութեան մասին։

— Անձամբ ինձ համար շատ ուրախալի է այդ բանը, շարունակեց Աննան։— Մի կողմից այն, որ դուք շատ էք գանգատուում թէ այժմեան սերունդի մէջ հազուադիւրս երևոյթ է դարձել մայրենի լեզուն սո-

վորելը. ահա մի դէպք, որ կարող է ոգևորել ձեզ. դա մի խոշոր օրինակ է, և օրիորդը անկասկած, հետևողներ շատ կ'ունենայ։ Միւս կողմից դուք կ'ունենաք պարապմունք։ Ես չեմ կասկածում, որ շատ հաճելի կը լինի ձեզ համար այդ պարապմունքը, կրթուած բարձր դասակարգի ջահէլ օրիորդի...

Վերջին խօսքերը նա արտասանեց իրան յատուկ մեղմ, հաղիւ նկատելի, բայց չարաճճի ժպիտով։ Ուսուցիչը դարձեալ և դարձեալ յայտնեց իր շնորհակալութիւնները։ Նա ինքն առաջին իսկ խօսքից զգաց թէ որքան գեղեցիկ ու հաճելի անակնկալութիւն է դա և տիկնոջ սիրուն ժպիտը աւելի վառեց այդ զգացմունքը։

Դուան մօտից, ուսը պատի անկիւնին յենած, նըրան էր նայում Յակօրը։ Նա էլ լսեց, հասկացաւ, և նրա ծեր դէմքի վրայ նկատուեց այն ամբողջ սքանչելի տրամադրութիւնը, որ այդ միջոցին յուզում էր նրա երիտասարդ բարեկամի սիրտը։ Տեսնելով նրա յանկարծակի փոխուած ուրախ դէմքը, ծերունին քիչ էր մնում որ կանչէ նրան. «Ահա այդպէս է տիկինը»։ Բուպէն խոր տպաւորող էր. հրճուանքի ազդեցութեան տակ ծերունին հէնց այդտեղ խօսք տուեց իրան կատարել կոնատի աղաչանքը, այն է, թոյլ տալ նրան գիշերել աղքատանոցի հին մասի մի շէմքի մօտ...

Աղմուկը սաստկացաւ. ամբողջ հերթով խօսել չէ կարող։ Բայց Ղարա-Մուրադեանը այս անգամ չէր հսկում կարգի վրայ. նա կատարեալ ազատութիւն տուեց խնդրողներին։ Ինչո՞ւ հեռացնել, ինչո՞ւ խանգարել։ Գաղափարը մօտեցրել է մարդկանց։ Այդ իսկ գաղափարը չէր, որ այս երեկոյ պիտի տանէր նրան հարուստ օրիորդի տունը։ Նրբ և իցէ կարելի կը լինէր մտածել անգամ այդ մասին։

Գիւղի երկու սերունդներ—մէկը ծեր դռնապահ, միւսը երիտասարդ, կարդացած, շատ բան տեսած ուսուցիչ, մի տեսակ, մի աստիճան էին ոգևորուած։

Ո՛րքան շատ էին փախստականների ցանկութիւն-

ները, հրքան մանրամունք։ Զարմանում էր տիկին Աննան այդ մարդկանց վրայ։ Ի՞նչ խեղճ աշխարհից են նրանք, ի՞նչ խորին վայրենություն կայ դեռ այնտեղ։ Մի պառաւ իր համար չախուս էր խնդրում։ Մի մայր գանգատւում էր որ իր երեխային կարճ շորեր են տուել և կրծքի վրայ կոճակներ չը կան։ Մէկը պատմում էր իր մի երազը և խնդրում էր որ «խաթունը» երազագրքին նայէ։ Մի ուրիշը մօտեցաւ, «սև փարայ» խընդրեց։ Մինչև իսկ եղաւ մէկը, որ հարցնում էր թէ ի՞նչ պիտի ուտեն վաղը։

Առաջին անգամը չէր որ տիկինը ականջ էր դնում այդպիսի խօսակցություններին։ Բայց դրանք հետզհետէ ձանձրալի էին դառնում նրա համար։ Սկզբում դեռ բնական էին այդ մարդկանց փոքրիկ ցաւերն ու մըրմունջները, նոյն իսկ մի առանձին յուզիչ տպաւորություն էին թողնում։ Բայց այժմ... Անցել էին դժբախտութեան սուր ժամանակները, թշուառները այլ ևս այն չէին, հետզհետէ մարդ էին դառնում։ Այժմ այլ ևս չէր կարելի ներել շատ բան. այժմ դրանք մարդիկ էին, որոնց պակասությունները չափազանց աչքի էին ընկնում, փչացնում էին խնամողների բարի տրամադրութիւնը։ Եւ տիկինը մի քանի ժամանակից ի վեր չէր թաղցնում իր դժգոհությունները։ Այս անգամ էլ նա դիմեց Ղարա-Մուրադեանին.

— Ի՞նչ տեսակ մարդիկ են, հարցրեց նա. — այս ի՞նչ ժողովուրդ է...

— Միամիտ, նահապետական ժողովուրդ, տիկին, պատասխանեց նա իր սովորական ոգևորութեամբ, որով միշտ խօսում էր այս ժողովրդի մասին։ — Ապրել է իբրև երեխայ, բնութեան, աւանդությունների, հնություն երբխայ։ Միշտ փորձանքների մէջ է եղել, ծնուել ու մեռել է այդ փորձանքների մէջ։ Նրան վիճակուել է ամենասարսափելին աղէտներից, չլմել է, բաց աչքով գերեզման է մտել։ Նոր միայն յարութիւն է առնում, տեսնում է իր շուրջը ուշադրութիւն, խնամք, սրտազին

հոգատարութիւն։ Այդպիսի բաներ նա երբէք չէ տեսել... Պէտք է հասկանալ նրա հոգեբանութիւնը...

—Աստուծու մարդիկ են, խօսեց Յակօբը իր բունջից, կանգնած մարդկանց ետևից։

Նրա վրայ ուշադրութիւն դարձնող չեղաւ. բայց դա մի և նոյն էր նրա համար։ Խառնել իր խօսքը այդ լաւ մարդկանց խօսակցութեան հետ՝ նրա սրտի նուիրական ցանկութիւններից մէկն էր։ Տեսնում էր նա տիկնոջը շատ անգամ, կատարում էր նրա հրամանները, պատասխանում էր նրա հարցերին։ Բայց այդ բոլորը պաշտօնական էր և նա սպասում էր ուրիշ տեսակ բախտի—խօսել առանձին, խօսել սրտից, իր սեփական զգացմունքները, իր դատողութիւնները յայտնել։

—Սարսափելի է, ասաց տիկինը մի եղանակով, որ ցոյց էր տալիս թէ Ղարա-Մուրադեանի բացատրութիւնը բաւարար չէ նրա համար։

Ամենքից յետոյ մի ջահէլ աղջիկ մնաց։

—Ա՛, գեղեցկուհիս, բացականչեց տիկինը.—մօտ արի... արի...

Աղջիկը մի քայլ առաջ գնաց, և իր խոշոր կապտադոյն աչքերը լայն բացած՝ նայում էր տիկնոջը, չէր խօսում։

—Ի՞նչ ես ուզում, աղջիկս, քնքշութեամբ հարցրեց տիկինը, ձեռքը պարզելով դէպի նրան և նշան անելով որ մօտ գայ։

Դարձեալ մի քայլ արաւ աղջիկը, դարձեալ լուռ էր, պշած։ Երևում էր որ նա մի առանձին հետաքրքրութիւն էր պատճառում հարուստ տիկնոջը։

—Ո՛րքան լաւանում է խեղճը, ասաց տիկինը, նայելով Ղարա-Մուրադեանին։

Դա, ճիշտ որ, մի խեղճ էր. չունէր հայր ու մայր, ոչ էլ մի ազգական։ Ո՛ւր էին մնացել ծնողները—նա ինքն էլ չը գիտէր, առհասարակ չէր հասկանում թէ ինչ է պատահել և ինչո՞ւ ինքը յանկարծ ընկել է այս օտար երկիրը, օտար մարդկանց մէջ։

Բայց հէնց այդ խեղճն էր փախստական ժողովրդի ծաղիկը: Դեռ առաջին օրերում, այն ժամանակ, երբ ամենքը բաց, հալուող մի մի զանգուած էին ներկայացնում, այս 12—13 տարեկան երեխան ցոյց էր տալիս թէ դժբախտութիւնների հետ ինչ տեսակ գեղեցկութիւն կարող է ստեղծել հառաչանքների և արեան այն երկիրը: Իսկ այժմ, երբ նրա գոյնը տեղն էր եկել, երբ նրա չքնաղ աչքերի մէջ նոր-նոր սկսել էր վառուել կեանքի կայծը, իւրաքանչիւր տեսնողին զարմացնում էր միայն այն, թէ ինչ հրաշքով է սարի այդ ծաղիկը ազատուել երկիրը բանդող հրէշ գազանների ձեռքից...

Բարձր լեռների գեղեցկութիւնն էր նա: Մշտատե մշուշները, երկար ձմեռը իր խոր ձիւներով ու բուքերով, ծաղիկը, խոտը, աղբիւրը, խիտ ու մութ անտառը, կայծակն ու որոտը, հազուադէպ անամպ գիշերների դիւթական լուսինը, այծեամբ ու եղնիկը,—սրանք բոլորն էին միասին հրաշակերտել այդ գեղեցկութիւնը: Այդ խորխոր բնութիւնն էր նայում նրա աչքերի անյատակ խորութիւնից, այդ լեռնային աշխարհն էր իր քնքշութիւնների ու խստութիւնների հետ խօսում նրա սիրուն, նուրբ յօնքերի մէջ. այրուել, գունատուել էր նրա կաշին, բայց դա ժամանակաւոր անբերանք էր, որ գործել էր թշուառութիւնը. և լեռնային մայր բնութիւնը դարձեալ իրանն էր վերցնում այս օտար ու տափարակ աշխարհում:

Դեղեցիկ բերանը շարունակում էր լութիւն պահպանել: Բաց-շագանակագոյն մազերը, որոնք չբեղ հիւսերով դուրս էին թափուել նրա գլուխը ծածկող չթէ աղլուխի տակից, տալիս էին այդ դէմքին մի ինչ-որ առանձին, վայրենի, մութ կիրճերում. ծաղկած և լանջերի ետեւում թափնուող գեղեցկութեան ամբողջ հրապոյրը:

Տիկին Նուրեանը իր ձեռքերի մէջ առաւ նրա ձեռնկապերը, 1901.

բերը: Ո՛րպիսի տարբերութիւն քաղաքացի կնոջ սպիտակ, քնքոյշ, խնամուած կաշու և այդ գեղջուկ ձեռքերի մէջ, որոնք ո՛չ մաքուր էին, ո՛չ փափուկ: Բայց կարծես հէնց այդպէս էլ վայել էր բնութեան ծոցից դուրս եկած գոհարին: Նա մեղմ նկատողութիւն առաւ միայն եղունգների մասին. իսկ աղջիկը ուշադրութիւն չը դարձնելով այդ նկատողութեան վրայ, իր մատները ծայրով բռնեց տիկնոջ ականջների փայլուն օղերը և զարմացած դիտում էր թէ ինչպէս նրանց քարերը զանազան գոյնի փայլեր էին տալիս: Լեռնային այդ եղնիկը, ինչպէս երևաց, խնդրելու ոչինչ չունէր. եկել էր միայն նայելու, տեսնելու: Եւ տիկինը չը կարողացաւ գոնէ մի բառ ասել՝ վայրենու այդ հետաքրքրութիւնը զսպելու համար:

Օղերից յետոյ աղջիկը դիմեց սեղանի վրայ դրած գլխարկին, տնտղեց նրա զարմանալի փետուրներն ու պսպղուն զարդերը:

—Հասկ, ցած ձայնով արտասանեց նա, բռնելով այդ զարդերից մէկը:

Հայրենի ծանօթ առարկան այնպիսի հրճուանք պատճառեց նրան, որ տիկինն ու Ղարա-Մուրադեանը միասին բացականչեցին.

—Երեխայ...

Նա դարձեալ ուշադրութիւն չը դարձրեց այդ խօսքի վրայ, դեռ չէր յագեցրել իր հետաքրքրութիւնը և նրա զարմացած հայեացքը սահեց սենեակի առաստաղով ու պատերով, մի վայրկեան կանգ առաւ Ղարա-Մուրադեանի վրայ, և որովհետեւ շատ էր նրան տեսել, նորից էլ բեռուեց չքեղ հագնուած տիկնոջ վրայ:

—Ուզում ես ինձ հետ խօսել, Մարօ, հարցրեց վերջինս:

Նա գլխով հաւանութեան նշան արաւ:

—Հիմա ասա, Մարօ. ինչ ես ուզում:

—Ոչինչ, հաղիւ լսելի ձայնով պատասխանեց նա

և էլի աչքերը շրջեցրեց՝ զարմացնող առարկաներ որո-
նելու համար:

— Մարօն ուզո՞ւմ է այսպիսի շորեր հագնել—և
նա ցոյց տուեց իր զգեստը: Ես կը բերեմ այսպիսի լաւ
շորեր, այսպիսի գեղեցիկ գլխարկ: Ուզո՞ւմ ես...

Փաբրիկ շրթունքները մեղմութեամբ ձգուեցին և
մի հրաշալի ժպիտ կազմեցին:

— Խեղճ երեխայ... ճրբան հարուստ գեղեցկու-
թիւններ ունի, բայց և ճրբան անտաշ է ու կոպիտ,—
մտածում էր տիկինը, նայելով այդ զարմանալի դէմ-
քին, որ, կարծես, նկարչի վրձինի տակից էր դուրս
եկել, այնքան կանոնաւոր ու գեղեցիկ գծեր ունէր:

Նրա մտածմունքները խանդարեց Չարվադարեանը,
որ այդ րոպէին աղմուկով ներս մտաւ:

— Ա՛, Աննա Եգորովնա, իմ խորին յարգանքները...
Այսքան վաղ ես չէի սպասում հանդիպել ձեզ այս-
տեղ...

Առաջ թերուելով և գլուխը խոնարհաբար ցածա-
ցնելով, նա թօթուեց տիկնոջ ձեռքը, ապա «բարև» ա-
սելով, մեկնեց իր մատները գիւղական վարժապետին:

— Եկայ իմ ծառայութիւնները առաջարկելու ձեզ,
Աննա Եգորովնա.— ի՞նչ հրամաններ ունիք:

— Շատ շնորհակալ եմ, Ֆէօդօր Ներսէսիչ, դուք
չատ բարի էք, ինչո՞ւ այսքան նեղութիւն էք յանձն
առնում: Եթէ հարկաւոր լինէր մի բան, ես կ'ուղարկէի
ձեզ մօտ:

— Այնու ամենայնիւ, ասացէք մի բան, Աննա Ե-
գորովնա, սկսեց նա աշխուժով, բայց յանկարծ դան-
դաղեցրեց խօսքը, կարծես խառնուում էր, որովհետև
միաժամանակ նրա ուշադրութիւնը գրաւեց Մարօն.—
Դուք այնքան շատ էք ձեզ չարչարում... այնքան նե-
ղութիւններ էք կրում, Աննա Եգորովնա... որ ես ամօթ
եմ համարում ձեզ չօգնելը... Հէնց գոնէ աման լուա-
նալ կամ լուացածը սրբել, թէյ կամ կերակուր տանել
բաժանել... Մի խօսքով որ և է գործ...

Տիկինը գոհութեամբ ծիծաղում էր և վերջը ա-
սաց.

— Ես այդպիսի գործեր չունեմ ձեզ առաջարկելու: Բայց տեսնում էք, Ֆէօդօր Ներսէսիչ, ինչ գեղեցկու-
հին է այս խեղճ աղջիկը:

— Երկրորդ թէ երրորդ անգամն եմ տեսնում:
Ճիշտ որ վարդի պէս է բացւում:

Մարօն ամբողջ ժամանակ իր ուշադրութիւնը այդ
հաստ ու կոյր մարդու վրայ էր կենտրոնացրել. ոչինչ
նշան չը կար թէ նա լսում է խօսքերը, հասկանում է
նրանց. աչքերն էին միայն գործում և նա պշած զըն-
նում էր նորեկի շորերը, դէմքը, շարժումները, ծիծաղը:

— Ահա եթէ սրա համար մի բան անէինք, խօսեց
տիկինը:

— Ներեցէք, Աննա Եգօրօֆնա, ես նախ և առաջ
կ'ուզէի, որ վարժապետը ինձ զեջէր իր տեղը. առնուա-
ղը, ես տարիքով մեծ եմ նրանից և վատ չէր լինի,
եթէ ես նստէի և նա կանգնէր... Այս ծեր էջն էլ մեզ
հարկաւոր չէ. թող գնայ բակը սրբելու: Այդ էր պա-
կաս որ Սամուէլ Նուրեանի ամուսնու խօսակիցը դռնա-
պահը լինի:

Վարժապետը ներողութիւն խնդրեց և վեր կենա-
լով, ասաց թէ կը գնայ տիկնոջ մի քանի կարգադրու-
թիւնները կատարելու: Իսկ Յակոբը մրոտեց յօնքերը և
դանդաղ կերպով իր անկիւնից դուրս եկաւ, հետեւեց
վարժապետին: Ամեն անգամ, երբ այս չաղ, աղմկաբար
պարոնը աղբատանոց էր գալիս, ծերունին մի ինչ-որ
վատ բան էր զգում, կարծես թէ խաղաղ ու երջանիկ
ընտանիքի մէջ օտար խառնակիչ մտաւ: Եւ հակառակի
պէս, նա գալիս էր միայն այն օրերը, երբ տիկինն էր
լինում այստեղ:

Դռնապահը հեռու չը գնաց, այլ նստեց պատի
տակ, կարծես պատրաստ՝ ամեն բոլոր վրայ հասնելու,
եթէ հարկաւոր լինի օգնութիւն: Ղարա-Մուրադեանը,
ընդհակառակն, մի առանձին խորհուրդ չէր տեսնում

Չարվադարեանի այցելութիւնները մէջ: Տիկինը գրաւում էր. բայց ում չէր գրաւում: Գաղափարը երբ կնոջ մէջ է մարմնանում, անհամար երկրպագուներ է գրաւում: Չարվադարեանին, ինչպէս և ամեն մարդուն, մատչելի է գաղափարը: Երիտասարդը չէր էլ նկատում որ հաստ մարդը վերջին ժամանակները փոխել էր իր վերաբերմունքը: այլ ևս այնքան հեգնութեամբ չէ վարւում իր հետ, կարծես ուզում է գիւղական վարժապետի սիրտը գրաւել, նրա բարեհաճութիւնը ձեռք բերել:

— Լաւ շորերի մէջ նա հրաշալի կը լինի, ասում էր տիկինը:

— Լաւ շորեր հագցնել և այստեղ պահել: Ինչի՞ նման կը լինի: Հագցրէք ձեր շորերը մի թուրք թարաքամայի, միայն ծիծաղել կարելի կը լինի: Պէտք է և չրջան, պէտք է խնամատարութիւն, կրթութիւն: Ես կարծում եմ, Աննա Եգորովնա, մեղք է այս երեխային այստեղ պահելը. աւելի լաւ է, տուէք մի տուն: Գուցէ բժիշկ Յովսափեանը կը վերցնէ...

— Ներեցէք, ոչ բժիշկը, ոչ դուք, — բողոքեց տիկինը, յանկարծ շառագունելով:

— Ինչո՞ւ:

— Ամուրի մարդուն այսպիսի աղջիկ յանձնել չէ կարելի:

— Ես գիտէի որ այդ պիտի ասէիք, բարձր ծիծաղելով պատասխանեց նա և իսկոյն իր դէմքի վրայ մի լպիրշ արտայայտութիւն հանդէս բերելով, ասաց իրան յատուկ հեգնութեամբ.

— Ամուսնացածներն են այդպիսի համբաւ ստեղծել ամուրիների վերաբերմամբ: Թո՛ղ տուէք ասել որ դա փարիսեցիութիւն է: Ամուրիներին ես չեմ պաշտպանում, բայց ամուսնացածները... Մի հաւատար թէ նրանք անմեղ աղաւնիներ են, Աննա Եգորովնա: Դաւաճանում են իրանց կանանց այնպիսի ամուսիններ, որոնք արժանի չեն այդ կանանց կօշիկն անգամ համ-

բուրելու: Փաստեր՝ որքան կամենաք, բայց ես չեմ համարձակուի ձեր առաջ բաց անել...

— Ի հարկէ, չէ կարելի ասել թէ մարդիկ հրեշտակներ են...

— Ահա ճշմարտութիւնը. ես ծափահարում եմ ձեր խօսքերին: Ես այժմ հասկանում եմ: Եւ մարդիկ ասելով, դուք, ի հարկէ, հասկանում էք երկու սեռն էլ...

Նա նկատեց որ տիկինը շատ նեղն է ընկել և չէ կարողանում նորն իսկ նայել իրան: Ու վարպետութեամբ փոխեց խօսքը:

— Յովասափեանը անշնորհք է, ժամանակ էլ չունի. նրան տալ չէ կարելի:

— Ես չեմ հետաքրքրում աղբի մէջ ընկած այդ մարդարիտով: Սարաֆեանը... ահա նա շատ յարմար է: Այդ մարդու ճաշակը, վառվռուն, հնարագէտ խելքը ինձ ապշեցնում են: Նա կը պահէ դրան թաւիշների մէջ: Իսկ ձեւական բարեմտութիւնը, որ հարկաւոր է հասարակութիւնը հանգստացնելու համար, կարող է այն լինել որ Սարաֆեանի մօտ ապրում է նրա քրոջ աղջիկը...

Խօսակցութիւնը ընդհատուեց անակնկալ կերպով: Մարօն պինդ բաշեց տիկին Աննայի թևքից և երեխայի լրջութեամբ ասաց, նայելով նրա աչքերի միջին.

— Մարօն նոր շորեր կը հագնէ. Մարօն ուզում է այս շորերից:

Տիկինը, ոչինչ վիրաւորանք չը գգալով այդ լեռնային կոպտութիւնից, նորից խոստացաւ նրան լաւ շորեր տալ, հանգստացրեց և ճանապարհ դրեց:

— Տեսնում էք, Աննա Եգորովնա, դուք պահապան հրեշտակ էք նրա համար, բայց ձեր թևքից այդպէս բաշելը, այնպէս խօսելը... զգուելի է...

— Այո, նա ունի, շատ ունի պակաս կողմեր: Բայց ունի և մի ժպիտ, որ միայն բաւական է բոլոր տղամարդկանց գոհացնելու համար...

Ջարաճճի, խոր թափանցող մի հայեացք գցելով

իր խօսակցի վրայ, նա մի և նոյն ժամանակ ժպտաց ու աւելացրեց.

— Ահա ինչն է վտանգաւոր...

— Ինչ, յամենայն դէպս, չի գոռացնի նրա ժպիտը։ Այն ուրիշ ժպիտ է, որ իսկապէս այրում է. և այդ ժպիտը ես... այս վարկեանին տեսայ, նա դեռ չէ մարել, դեռ իմ աչքի առջև է...

Տիրեց մի ծանր լռութիւն։ Չարվադարեանի աչքերը բորբոքուել էին, բայց և այնպէս, նա դեռ իր մէջ մի երկիւղ էր զգում։ Սրտատրոփ սպասում էր թէ ահա այդ կինը շանթահար կ'անէ իր բարկութեամբ, բացատրութիւն կը պահանջէ կամ չափը ճանաչել կը հրամայէ։ Կտրուկ, վճռական վայրկեաններ էին. բախտից երես առած, ամեն ինչ իր առջև հարթուած համարող այդ մարդն էլ զգում էր որ յանդգնութիւն է արել։ Եւ սպասում էր անխուսափելի վախճանին. կամ դուրս վռնդուել այստեղից, կամ թէ ստանալ յոյս թէ կարելի է շարունակել այդ տեսակ հաճոյախօսութիւններ։

Տիկինը, սակայն, չը շարժուեց։ Նա չէր խօսում, նա միայն լսող էր։ Եւ նրա լսած խօսքերից էր որ մի թեթեւ կարմրութիւն մի ականթարթում ողողեց նրա ամբողջ դէմքը։ Հրաշալի էր այդ վարդագոյն բարակ քօղը. աչքերը չէին երևում, նրանք ծածկուեցան երկար ու սրածայր թերթերունքների տակ։ Սամուէլ նուրեանի կինը, սալօնների այդ հպարտ ու անմատչելի թագուհին, այժմ նման էր դպրոցական հասակում գտնուող մի չափահաս աղջկայ, որ շփոթւում է ամաչկոտութիւնից, երբ անսպասելի կերպով մի հաճոյական, սիրային խոստովանութիւն է լսում։ Դիրք, կրթութիւն, հասակ կարծես մի վայրկեանում հալուեցան, կորան այդ կարմրութեան մէջ։

Իսկ Չարվադարեանը չափազանց հմուտ էր ու փորձուած։ Փոթորիկ չը կայ։ Բայց նա բաւական է համարում այդքանը։ Կարծես թէ ոչինչ չէր պատահել. և

նա իր սովորական ձևերով շարունակեց ընդհատուած խօսքը:

Ինչո՞ւ հայերս այսպէս ենք, Աննա Եգորովնա: Նոյն Սարաֆեանը ունի մի գերմանուհի աղախին, մի կատարեալ գեղեցկուհի. թիկնաւէտ, բարձրահասակ, հասած-զարգացած աղջիկ: Եւ այնուամենայնիւ, նա չէ վախենում ամուրիի տանը ծառայելուց: Հէնց դրանով է այդ շիկամազ ազգը աշխարհ նուաճում: Իսկ մենք... միայն մուրացկաններ ենք պատրաստում: Հէնց ձեր այս աղջիկը... Ի՞նչ պիտի դառնայ վերջը, եթէ ոչ մուրացող, փողոցներում ու գինետներում փչացած մի կնիկ...

— Զր գիտեմ, պատասխանեց Աննան, նոր միայն համարձակութիւն ստանալով նայելու նրա դէմքին...

Այդ պատասխանը մանաւանդ հրաշալի էր: Չար-վադարեանը յաղթողի հաճութիւնն զգաց: Բայց խօսքը առաջ տարաւ մի և նոյն հանգիստ եղանակով.

— Զեր թոյլտութեամբ—ասաց նա—ես կը խօսեմ Սարաֆեանի հետ. նա «հոգի-տղայ» է, ուղղակի հանձար. չի մերժի, և դուք կը տեսնէք թէ ինչպէս կը կրթէ այդ խեղճին...

— Եթէ հաւատացած էք, կարելի է...

— Ի՞նչ յանձնեցէք այդ գործը, Աննա Եգորովնա: Ես ինքս, կրկնում եմ, նրանով չեմ հետաքրքրւում...

— Թողէք, բաւական է, ընդհատեց նրան տիկինը:

Անսպասելի էր այդ հարուածը: Բայց Չարվադա-րեանը չը շղթուեց: Մի քանի վայրկեան միայն նա լռեց: Եւ դարձեալ մօտեցաւ նրան, բայց ուրիշ կողմից:

— Քանի ժամանակ է, Աննա Եգորովնա, ես խընդ-րում, թախանձում եմ ձեզ որ մի բան հրամայէք ինձ, մի բեռը դնէք ինձ վրայ: Բայց դուք չէք կատարում իմ թախանձանքը: Դրանից ես եզրակացնում եմ որ դուք բարեհաճութիւն չունիք դէպի ինձ:

Աննան ոչինչ չը պատասխանեց, մատներով խաղա-ցնում էր իր հովանոցի ծոպերը:

— Գոնէ այժմ հրամայեցէք, Աննա Եգորովնա, հա-

մարեա աղաչաւոր ձայնով արտասանեց Չարվադարեանը՝
իր այրուող աչքերին մի տեսակ խղճալի արտայայտու-
թիւն տալով։— Միթէ այդքան դժուար է ծառայեցնել
մէկին, երբ դուք այսքան շատ գործ ունիք, ականա-
տես էք այսքան կարօտութիւնների...

Վայրկեան չանցած, Աննան, շարունակելով խաղալ
ծոպերի հետ, պատասխանեց.

— Այդ հեշտ է... Բեռն էք ուզում, և ձեզ վրայ
նոյն իսկ ծանր բեռը կարելի է դնել։

Չարվադարեանը յայտնեց որ այժմ կատարելապէս
երջանիկ է ինքը...

2

— Չէս ծխում։

— Ո՛չ։

Սարաֆեանը սիգարի տուփը դրեց սեղանի վրայ,
ինքը վերցրեց մի հատ, սկսեց կտրել ծայրը։

Ճաշը նոր էր վերջացել։ Ղարա-Մուրադեանը չէր
կշտանում իր վաղեմի ընկերից, ամբողջ ժամանակ հիա-
ցած էր Արտաշէսի աջողութիւնների վրայ, հարց ու փորձ
էր անում։ Փառաւոր ապարանքը, ճոխ սեղանը այնքան
ճնշող, մեծ տպաւորութիւն էին թողնում նրա վրայ, որ
նա յաճախ չէր ուզում հաւատալ թէ այս բոլորի տէրը
իր ընկեր Արտաշէսն է։ Նա լսեց Արտաշէսի սկսած գոր-
ծի ամբողջ պատմութիւնը, անկեղծ կերպով, հարազատ
եղբօր նման, ուրախացաւ։ Լաւ էր Արտաշէսը իբրեւ ընկեր
դեռ դպրոցում։ աւելի լաւ էր այժմ, երբ այնքան բարձր
էր գնացել, երբ այսքան փառք ու հռչակ է ստացել։
Ո՛րքան սիրալիկ է, որպիսի հաճութեամբ վերանորոգում
է յիշողութիւնները դպրոցական կեանքից, այն հեռու
ժամանակից, երբ նրանք երկուսը, միանման աղքատ ու
կարօտ, յաճախում էին մի մեծ քաղաքի միջնակարգ
դպրոցը։

Արտաշէսը աւելի իր միասին կամ, ճիշտն ասած, իր

գործի մասին էր սիրում խօսել: Բայց և այնպէս ճաշի վրայ նա կարողացաւ իմանալ որ Ղարա-Մուրադեանը նոյնն է մնացել, չէ փոխուել: Նոյն գիւղացին, նոյն միամիտ գաղափարականութիւնը, նոյն անհոգութիւնը սեփական անձի մասին, նոյն համարձակ, շիտակ, նոյն իսկ ըմբոստ ոգին: Վեցերորդ դասարանից դէնը նա չը կարողացաւ գնալ. նախ անտանելի դրութեան մէջ ընկաւ, երբ նրա խողարած եղբայրները, իրանց հօր մեռնելուց յետոյ, միանգամայն երես դարձրին նրանից. և երկրորդ՝ որովհետեւ ըմբոստութիւն էր արել դպրոցում և այնքան յամառն էր որ չը կամեցաւ ներողութիւն խնդրել վարչութիւնից: Ահա այդ ժամանակից նրանք բաժանուեցան միմեանցից և այժմ են հանդիպում իրար:

— Գրքեր չստ ունիս, Արտաշէս, հարցրեց Ղարա-Մուրադեանը, նստելով նրա կողքին, բազմոցի վրայ և ձեռքը դնելով նրա ուսին:

— Քեզ հետաքրքրող գրքեր—հչ:

Ղարա-Մուրադեանը ապշած էր: Ի՞նչպէս կարելի է ապրել առանց գրքերի, մանաւանդ այսքան հարստութեան մէջ:

— Շատ հասկանալի է, ամենքը բեղ պէս գրքի մարդ չեն, բացառեց Սարաֆեանը:

— Այլ գործնական կեանքի մարդ. այսպէս է...

— Զարմանալու կամ հեգնելու բան չը կայ: Գործնական կեանք—այո՛ւ: Դա է մեր ժամանակի իրականութիւնը: Եւ դու զուր ես կարծում թէ մարդիկ անխելքութիւնից են այսպէս դարձել: Գրքերի մասին ես բեղ հետ վիճել չեմ կարող. թէեւ բարձրագոյն ուսում եմ ստացել, բայց խոստովանում եմ ըր առաւելութիւնը. գրքեր դու շատ ես լափել: Սակայն փակիր ըր հատորները: Ի՞նչ ես տեսնում առջեղ:—Կեանք, այնպէս չէ: Իսկ կեանքի մէջ դու արդէն չես կարող իմ հաւասարը լինել: Պարզ է թէ ինչո՛ւ. գիրքը՝ գիրք է, կեանքը՝ կեանք...

— Իզուր ես կարծում թէ ես ծիտ էի ծառի ճիւ-

ղին կամ օր ու գիշեր երգող ճպուռ պատի ճեղքում։ Գրքերը օրքան էլ հրաշալի լինեն, կերակուր չեն դառնում։ Այս իրողութիւնը իմ առջեւ էլ կար դրած։

—Ահա դա շատ հետաքրքրական է։ Այսօր ես երկու անգամ հարցրի քեզ թէ ի՞նչ էիր անում այսքան տարիներ, բայց դու միայն իմ պատմութիւնն էիր ուղում իմանալ։ Եւ իմացար։ Այժմ թող ես քոնն իմանամ։ Թողնենք վերացական վէճերը, ամենից լաւ այս երկու պատմութիւնը կը վճռեն թէ ի՞նչ ենք մենք, երկու ընկերներա, և ի՞նչ պիտի լինենք...

Սարաֆեանը կիսով չափ պառկեց փափուկ բազմոցի վրայ և սիգարի խիստ անուշահոտ ծուխի բուլաներ արձակելով իր բերանից, նորից ասաց.

—Պատմիր... Ի՞նչ էիր անում։

—Ե՞ս, հարցրեց Ղարա-Մուրադեանը, վեր կենալով տեղից և կանգնելով նրա առաջ։—Ման էի գալիս, եղբայր։ Այդ ուսուցչութիւնը ինձ ոչինչ չէր տալիս, բայց նրանից ձեռք չէի վերցնում, որովհետեւ նա ինձ շարունակ ման էր ածում։ Չեմ յիշում մի այնպիսի տեղ, ուր երկու տարի մնացած լինեմ։ Դպրոցական աշխարհում ինձ վիճակուած էր թափառական հրէայի ճակատագիրը։ Շատ քչերն էին ինձ պէս։ Բայց ես... ճանապարհորդել, տեսնել—բաւական էի և այս վարձատրութեամբ։ Համարեա ամեն տարի ինձ կարելի էր հանդիպել որ և է տեսակ ճանապարհի վրայ. կամ ձիով լեռները բարձրանալիս, կամ գիւղական սայլի մէջ արտերի արանքներում երերալիս, կամ երկաթուղու թուղոյ գնացքի մէջ։ Մի փոքրիկ կապոց, իմ գրքերն ու թղթերը—այս էր իմ ամբողջ ծանրոցը։ Եւ ես քամու թեթևութեամբ էի տեղափոխւում, ուրիշ ճար որ չէր լինում—օտով էի գնում։ Չը գիտեմ, որ և է օգուտ տուել եմ իբրև ուսուցիչ—ես առհասարակ դժգոհ էի թէ ինձանից և թէ իմ պաշտօնակիցներից...

—Երևի ամեն տեղ վէճեր սխտեմի, բարեխղճու-

թեան մասին և մի կոյտ շահեր՝ դպրոցի, աշակերտի, ժողովրդի... Ի՞նչպէս կարող էիր հաշտուել:

— Սպասիր, եղբայր. եթէ ուզում ես «չը հաշտուելու» մասին իմանալ, հարցրո՛ւ և ոչ թէ վճիռներ արձակիր: Գիտե՞ս ինչ է հայ վարժապետը: Հանգամանքներն են նրա բախտը: Եւ ահա ինչ հանգամանքներ են լինում.

«Երեւակայիր մի որ և է գիւղ լեռներում, անտառների մէջ կորած. — կորած, այս բառի բուն նշանակութեամբ: Եթէ ամիսը, երկու ամիսը մի անգամ մի գիւղացի քաղաք կը գնայ և վարժապետի նամակներն ու լրագիրները ստանալու և տեղ հասցնելու յօժարութիւնը յանձն կ'առնէ — մեծ շնորհակալութիւն: Վարժապետը, ինչքան էլ չը լինի, արժանի է այդքան ուշադրութեան. նա կարգացնում է, վառարանը վառում է, գանգակը տալիս է, գրագիր է ամբողջ գիւղի համար: Բայց դեռ քանի՞ ուրիշ կարիքներ կան գիւղում: Եղ են գողացել. — վարժապետ, գրիր, նոյն իսկ եթէ կարող ես, գնա՛ հետքը գտնելու. կարկուտը ծեծել է այգին. — վարժապետ, ինչ անենք: Ահա մտնում է մէկը, թող դա լինի մի Մաթոս, ինքը ծերունի: Հարցնում է վարժապետի քէֆը, ապրուստը, երկար ու բարակ պատմում է իր կենսագրութիւնը, բայց աւելի երկար է նրա բերած պատմութիւնը. աղջիկը տուել է այս ինչ մարդուն, կարծելով թէ լաւ օջախ է, բայց դուրս է եկել շան օջախ. ծեծում, կոտրատում են խեղճին, հաց չեն տալիս և մի շարք այսպիսի սարսափներ: Վարժապետը պէտք է գրէ առաջնորդին, փոխարէնը Աստուծուց կը ստանայ, որովհետեւ մի հոգի է աղատում դժոխքից:

«Լաց լինելով մօտդ է գալիս մի խեղճ մայր, որի երեխան մեռնում է դիֆտերիտից: Մանաւանդ այդ մայրերի արտասուքները... ճրքան և որքան իմ տեսել: Յիշում եմ, մի օր մի մայր աղաչում-պաղատում էր, ի հարկէ, արտասուք թափելով, որ ես աղատեմ նրա

որդուն: Իսկ գիտեա ինչ էր նրա որդին.—մարդասպան:

«Մի խոմքով, վարժապետը պիտի լինի ամեն ինչ, մանկավարժ, ծառայ, բժիշկ, իրաւաբան, դատաւոր, խոստովանահայր, գրբաց... Կեանքի բոլոր դառնութիւնները նրա առջև են բաց անուամբ, նա պիտի լինի ամեն մէկի ցաւերի, վշտի հաղորդակիցը: Բայց, պէտք է շնորհակալ լինել, ամեն մի հարսանիքի գլխին էլ վարժապետն է նստած: Այդտեղ էլ նա պէտք է խմէ. և վայ նրան, ով չէ կարողանում մեռելաթասեր ու կենացներ խմել գիւղական թթու-բացախ գինով:

«Ապրում ես այդպէս: Մի գեղեցիկ օր յանկարծ յայտնի է դառնում որ գիւղը փող չունի, իր պատուելի վարժապետին ռոճիկ տալ չէ կարող: Սակարկութիւն, գնալ-գալ: Վարժապետը պարտքով է ապրել. տուն չը կայ, որտեղից փոխ առած չը լինի ձու, հաց, իւղ, մի-մի էլ մի ճուտ: Ի՞նչ անես: Մէջ տեղ պայմանաթուղթ կայ, որ իրաւունք է տալիս դատարանին դիմել, իսկ պատշաճաւոր իշխանութիւնը խիստ հրամաններ է ուղարկում—հաւաքել, տալ, թէ չէ՝ այսպէս ու այսպէս կը լինի: Մտածում ես. կարելի է վերցնել տանուտէրին և տնէ տուն ման գալ, ճիպտի հարուածներով փող պոկել: Ես երբէք կարելի չեմ համարել այդ բանը: Գիւղում ով է կուշտ, որ վարժապետը կուշտ լինի: Հաց ու թաց—կայ, Աստուծու տուածն է, ոչ ոքին չէ խնայւում: Բայց փող...»

«Մնում ես: Յունիսին, երբ արտերը կամ դեղնած են կամ ծաղկում են, պէտք է արձակել երեխաներին: Երբէք վարժապետը այդքան հպարտ ու մեծ չէ լինում: Հարցաքննութիւն է. քահանան, ծերերը գալիս են, երբեմն ներս է մտնում տանուտէրը, երբեմն տեսնում ես մի մայր եկաւ՝ գուլպան ձեռքին: Կիրակի օրը պարգեաբաշխութիւն է. գիւղի կէսը դպրոց է թափուել,—խօսք, աղմուկ, իրարանցում: Օրուայ հերոսն ես: Սեղանի վրայ դարսուած են դէսից-դէնից մուրացած գրքե-

րը. քանիսին ես խնդրել, բանի՜ տեղեր ես գնացել՝ այդ գրոջանոց գրքերը հաւաքելու համար, որպէս զի պարզե տաս երեսխաներին: Արդէն գրել ես ամեն մէկի վրայ թէ որ աշակերտին է ընծայուում, դպրոցի մեծ կնիքն էլ ճիւտուում ես, մի լաւ էլ ստորագրուում: Ծառ ես ասում. «Տղերք, ամառը դասերը չը մոռանաք, շուտ-շուտ բնոց արեք ձեր գրքերը. արտ գնալիս, տաւար պահելիս գիրքը հացի քսակի մէջ դրէք. հարկաւոր կը գայ»: Այդ մի հատ օրը մոռացնել է տալիս ամեն մի զրկանք, գիւղական կեանքի բոլոր դառնութիւնները:

«Արձակուրդ ես յայտնել մինչև սեպտեմբեր, ուրախ ես երեսխաների հետ. նրանք չը պիտի իմանան թէ դու ոռճիկ չը ստացող վարժապետ ես: Նոյն օրը զանգալը վերցնում ես իր տեղից, դնում ես դասարանում, փակում ես և բանալին վերցրած՝ գնում ես քահանայի կամ տանուտէրի մօտ: Իրիկնահացի վրայ խօսքը ապառիկներով մասին է. կամ խոստանում են յետոյ վճարել, թուղթ էլ են տալիս, կամ հէնց ուղիղ ասում են չը կայ և գործը վերջանում է նրանով որ թէ դու և թէ գիւղը «հալալ» էք անում միմեանց երախտիքը: Ու միւս օրը, երկուշաբթի վաղ առաւօտեան, էլի ճանապարհին ես: Ետեւումդ մնացին աշակերտներդ, որոնք դեռ չեն կշտացել իրանց ընծայուած գրքերից, իսկ առջևումդ անյայտ ապագան: Ո՞ւր պիտի լինես սեպտեմբերին:

«Քաղաքումն ես: Ամառ է. քեզ պէս շատերը դպրոցական զանգակները փակել են դասարանում ու եկել են թարմանալու: Նորաբոյս պատանիներ, շատերի դէմքի վրայ աղուամազը հագիւ է սկսել սեւանալ. առողջ ու արագաբայլ, մի-մի ձեռնափայտ վերցրած, չափում են քաղաքը, պտտում են զբօսավայրերում, ծանօթութիւններ են սկսում և խօսում, խօսում են, նոր պատրաստութիւններ են տեսնում, դիմում են ունեւորներին, խնդրում են, մի բան գլխում են դպրոցների

համար, պատուէրներ են տալիս, մի և նոյն ժամանակ քաղաքի դուրծերն են քննադատում, լրագրական վէճերն են արժարծում և էլ ինչ ասեմ—խօսք ու զրոյց դասագրքերի, մանկավարժական սիստեմների մասին, երգ, երբեմն էլ ընկերական քէֆ։ Ոսկի՝ ժամանակներ...

«Իմ հասակակիցները չէին նրանք, շատերը սկզբնական խեղճ կրթութիւն ունէին։ Բայց այդ երիտասարդ, թարմ, եռօցող շրջանի մէջ ես մոռանում էի ամբողջ աշխարհը, չէի իմանում թէ ինչպէս թռանա՞նց ան ամառային օրերը և ահա ես դարձեալ նոյն ծանրը հարցի առջև եմ—ո՞ր պաշտօն գտնել։

—Բայց մի՞թէ դու միշտ գիւղական ուսուցիչ էիր, հարցրեց Սարաֆեանը։

Ղարա-Մուրադեանը մօտեցրեց մի աթոռ, նստեց ու շարունակեց.

—Ո՛չ, մի քանի անգամ էլ բարձրացել եմ մինչև քաղաքի ուսուցչի պատիւը։ Քաղաքը—այստեղ արդէն ուրիշ մթնոլորտ է, այստեղ վարժապետը այլ ևս հասարակաց մարդ չէ, գոնէ առանց նրան եօլա կ'երթան։ Մի հատ խեցի պիտի գտնես քեզ համար ու փակուես մէջը։ Խեցիի կեանքը շատերը չեն տանում և քաղաքի ուսուցիչները մի առանձին մոլութեամբ նուիրւում են թղթախաղին։ Բայց ես ատում եմ գիշերները սպանելու այդ միջոցը, ուստի և միշտ իմ խեցիի մէջ էի։ Սովորաբար այդ խեցին բաղկացած էր երկու սենեակից. մէկի մէջ քնում էի, միւսի մէջ կարդում, գրում։ Բայց չասես թէ ես կատարեալ ճգնաւոր էի։ Արի ու տես որ շրջան էլ էի գտնում։

«Ես նկատել էի որ գաւառական կեանքը անպայման մեռած չէ, բուսական չէ։ Դպրոցները նոր հոսանքներ էին հանում իրանց միջից, որոնք ընդհարուելով հնութեան հետ, նրա թանձր մարմնի վրայ կազմում էին մի բարակ, գեղեցիկ շերտ. դա գաւառական փոքրիկ, աննկատելի իդէալիստների աշխարհն էր։ Ով փոքր է շատէ աշխոյժ ունի, ով գրքից ու դպրոցից մի բան

վերցրել է, նա այդ խմբի մէջն է: Փոքրիկ իդէալիստներ ասացի: Զահէլ, խակ, դեռ չը կազմակերպուած բնաւորութիւններ, գոյութեան կռուից, փորձից, պայքարից ոչինչ դաս չառած, վայր ի վերոյ հասկացողութիւններ, մի խօսքով զանազան արմատներից, զանազան հողերից ու միջնավայրից բուսած ընձիւղներ: Այդտեղ կը տեսնէիր բաւական վարժ գործակատարին, որ թղթակցութիւններ է գրում լրագիրներին. ոյժ է նա, գոնէ նրան հալածում են, հայհոյում են, մի-մի նոյն իսկ ծեծում են, կան և նրան գովողներ, պատուողներ: Կը տեսնէիր դպրոցը վերջացրած, դեռ օգային ամրոցներ կառուցանելու շրջանում գտնուող հպարտ պատանուն, որին դեռ ևս չէ կռացրել կեանքը. կը տեսնէիր գաւառական վարչութեան մէջ ամիսը 8 ուրբով ծառայող գրագրին, որ Շէքսպիր է կարդում. կը տեսնէիր և հարուստի որդուն, որ ոչինչ չէ կարդում, բայց մեծ դեմօկրատ է ու պարծենում է որ գրագրին Շէքսպիր տուողը ինքն է:

«Եւ այսպէս մի շարք անձնաւորութիւններ երեւակայիւր ու ներկայացրու քեզ ցուրտ, մառախլապատ երեկոներ: Վարժապետի փոքրիկ լամպան դրած է գրասեղանի վրայ. նրա կողքին մի այլ, աւելի մեծ սեղան, որի շուրջը հաւաքուել են իմ պատանի բարեկամները: Թէյ ենք խմում, կամ գիրք ենք կարդում, կամ վիճում ենք: Պատմում են նորութիւններ, սրտառուչ յափշտակութեամբ դատողութիւններ են անում: Քանի-քանի հարցեր: Անխիղճ հարստահարիչներին դատաւիտում են անխնայ, պաշտպանում են աղքատի դատը. դպրոցի ամենաջերմ բարեկամներն են, առաջադիմութիւն են ցանկանում նրան և ունին բազմաթիւ ծրագիրներ: Մի աստ թէ միայն խօսքեր էին այդ բոլորը. գիտեմ մի տեղ, ուր այդ իդէալիստները յօժար կամքով իրանց ենթարկել էին կանոնաւոր տուրքի և նրանով օգնում էին աղքատ աշակերտներին: Իսկ մի ուրիշ տեղ այսպիսի մի հանգամանք երեւան եկաւ: Լուր տարածուեց թէ մի

գեղեցիկ աղջիկ ամուսնանում է մի շատ տղեղ երիտա-
սարդի հետ: Օրիորդը նոր էր աւարտել տեղական
գլխորդը և ընդունակ աշակերտուհիներից մէկն էր.
այդքանը բաւական էր որ նրան պաշտէին իմ պատանի
բարեկամները: Օ՛, եթէ տեսնէիր թէ սրպիսի սրբազան,
վառ սիրով էին նրանք վերաբերւում այն երկյարկանի
շինութեան, ուր օրիորդաց ծխական դպրոցն էր պահ-
ւում:...

«Ինչ և իցէ: Լուր է տարածւում թէ օրիորդը հա-
կառակ իր կամքի է գնում տղեղ երիտասարդին, որով-
հետեւ նրան ստիպում է հայրը. իսկ հօրը ստիպում էր
մի հարուստ վաճառական, որին նա փող է պարտական:
Մի օր—սա փաստ է—օրիորդը ստանում է անստորագիր
նամակ: Կը կամենայի որ այդ թուղթը ինձ մօտ լինէր
այժմ և ես կարգայի քեզ մօտ: Մի ամբողջ պատմու-
թիւն: Ի՜նչ և ի՜նչ չէին մտածել նամակ գրողները:
Նրանք սկսում են հինգերորդ դարի «փափկասուն կա-
նանցից», երդուեցնում են եւրոպական ազատութեան
անունով: Չեմ մոռացել մի այսպիսի դարձուածք. «Եր-
կինքն էլ որ փուլ դայ, ասողերն էլ որ թափուեն, ա-
զատութիւնը դարձեալ կը մնայ»: Պէտք էր տեսնել թէ
սրպիսի գովեստներով ու փառաբանութիւններով էր
մեծարւում բռնութեան զոհ դարձած օրիորդը: Նրան
աղաչում էին բարձր պահել այն դպրոցի պատիւը, որ
նրան կրթել է իր մայրական ծոցում: այդ դպրոցը ի-
դեալ է, սրբութիւն է և օրիորդն էլ պիտի իդէալ
դառնայ հայ երիտասարդների և օրիորդների համար,
պիտի դիմագրէ հերոսաբար, ոտի տակ տրորէ յիմար
նախապաշարմունքներն ու անարգ փողի ոյժը:

«Մի նամակ էլ ուղարկւում է փեսային. դա ար-
դէն համառօտ է, սառն, արհամարհոտ: Առաջարկում
են նրան հասկանալ թէ ո՛վ ու ի՜նչ է ինքը և ո՛ւմ է
յանդգնում մօտենալ: Տգիտութիւնը, կոպտութիւնը չէ
կարող տիրապետել դպրոցն աւարտած մի օրիորդի

վրայ, որ ամեն կողմով բարձր է նրանից: Մի խօսքով, այդ բունի ամուսնութեան շուրջը պատրաստում էր մի ամբողջ յեղափոխութիւն: Աւելորդ է ասել քեզ թէ ո՞վքեր էին այդ նամակների հեղինակները: Նրանք պատմեցին ինձ իրանց արածները շատ ուշ, նամակները ուղարկելուց յետոյ. պատմեցին թէ ինչպէս կամեցել են պատգամաւորութիւն ուղարկել այն հարուստ վաճառականի մօտ, որ այդ ամուսնութեան բուն պատճառն է և թէ ինչպէս այդ մասին համաձայնութիւն չէ կայացել ընկերների մէջ: Ձը գիտեմ ինչ դառաւ վերջը. հարսանիքը յետաձգուեց մինչև աշուն, իսկ ես սեպտեմբերին շատ հեռու էի այդ քաղաքից, ուսուցչութիւն էի անում Ալաշկերտի գիւղերից մէկում:..

— Բայց դու, ի հարկէ, մեծ նշանակութիւն էիր տալիս այդ երեխայութիւններին:

— Ի՞նչպէս ասեմ, Արտաշէս: Երեխայութիւն անուանել չեմ կարող, բայց հասուն, կազմակերպուած ոյժեր էլ չէին իմ բարեկամները: Նրանք հում նիւթեր էին, որոնց պէտք էր մշակել, ուղղութիւն տալ: Վարժապետի գործը, դպրոցից դուրս, հէնց այդ պիտի լինի,— այսպէս է իմ խորին համոզմունքը: Եւ ես հաւատացած եմ որ մեր գաւառներում շատ են այդպիսի տհաս, բայց օգտակար պտուղներ, մաքուր հոգիներ, գեղեցիկ ձգտումներ, գոնէ նրանք դժգոհ տարին են կազմում, միշտ ծարաւ են առաջադիմութեան, ուղում են որ լաւ լինի աշխարհը: Ես գիւղերում էլ, հասակաւորների համար, կազմում էի փոքրիկ ժողովներ, կարդում էի լրագիր, գրքեր, հասկացնում էի: Եւ պարտաւոր եմ վկայել որ ամեն տեղ, քաղաքում թէ գիւղում, բարի սերմը ապառաժների վրայ չէ ընկնում: Կան ոսկի սրտեր, շատ են դրանք: Պատահել են գիւղում այնպիսի անգրագէտ երիտասարդներ, այնպիսի տղամարդիկ, որոնք հիացրել են ինձ: Բնական խելք, առողջ դատողութիւն, սուր ըմբռնողութիւն: Ո՛րքան ցաւում եմ որ այդ գեղեցիկ ոյժերը անմշակ են մնացել. ի՜նչ

հասարակութիւն կ'ունենայինք, եթէ այդպիսի բնաւորութիւնները կը թուած ու լուսաւորուած լինէին: Կորչում են մեր ոյժերը այդպէս. ինձ հիացնող մարդկանցից շատերը ցնցոտիներ էին հագած, խողարած էին կամ փայտահատ, մարդիկ, որոնք գիւղում չեն լինում և խօսելու իրաւունք էլ չունեն...

«Ահա, եղբայր, ինչպէս էի ես ապրում: Ես սովորել էի այդ կեանքին. բայց ի՞նչ եմ ասում,— ես ուրիշ կեանք չէի ճանաչում և ճանաչելու ժամանակ էլ չունէի»...

Սարաֆեանը վերկացաւ պառկած տեղից. նրա սիգարը արդէն վերջացել էր: Ձեռքերը դնելով գրպաններում, նա գնաց մինչև սենեակի միւս ծայրը, վերադարձաւ և կանգնեց Ղարա-Մուրադեանի աթոռի մօտ:

— Այժմ տեսնում ես, հարցրեց նա մի հեղինակաւոր ոճով:— Ես ասում էի քեզ. ասում էի որ մեր կեանքի պատմութիւնը ինքը կը բնորոշէ մեզ երկուսիս: Եւ պարզ է. դու աղքատութեան երգիչն ես, իսկ ես— հարստութեան: Քեզ բաւականացնում է փոքրիկ գործը, մինչդեռ ես ատում եմ փոքրիկ գործերը: Հիմա ունիմ է իրաւունքը: Երբ դու գիւղերում, քաղաքներում մի կտոր գրագիտութիւն ես տարածում, մի բանի հատ սերմ ես գցում, ես ասում եմ. «շատ լաւ, բայց յետոյ»: Յետոյ այդ բոլորը կը խեղդուի, կ'ոչնչանայ կամ առնուազն հէնց այդպիսի սաղմնային դրութեան մէջ էլ կը մնայ: Ո՛չ: Աշխատաւոր հերկողներ էք դուք, բայց չէք իմանում թէ որտեղից սկսէք: Դուք բռնում էք մտաւորից և ուրախանում էք երբ տրեխաւոր գիւղացուն մի կտոր գաղափար էք տալիս: Բայց ի՞նչ արդիւնք կը ստանաք, եթէ նոյն իսկ անվերջ աշօղութիւն ունենաք: Դուք կ'ունենաք մի խումբ քաղցած, ցնցոտիներով ծածկուած, դժբախտ փիլիսոփաներ: Բայց դա անկարելի է, դա անբնական է: Առաջ պէտք է փորը կշտացնել, առաջ պէտք է բարդ պահանջների տէր դառնալ: Աշխարհի սկզբից այս է ճշմարտութիւնը...

Հարա-Մուրադեանն ուզում էր պատասխանել, բայց նա փոքր ինչ գրգռուած ասաց.

—Թո՛ղ տուր վերջացնել... Ես հօ լսում էի քեզ, ես քեզանից մեծ գործ եմ կատարում նոյն իսկ հասարակական տեսակէտից: Իմ ընկերութեան մէջ հարիւրաւոր մշակներ, արհեստաւորներ են մասնակցում: Նրանք, ի հարկէ, կը ստանան լաւ շահ, իսկ շահը կը գրաւէ նրանց, մեծ դրդիչ կը դառնայ, ձեռնարկող ոգի կը մտցնէ նրանց մէջ. և այնուհետեւ կը խօսեն մեր երկրի բոլոր հարստութիւնները: Պէտք է նախ հարստանալ...

—Բայց կրթութիւնն էլ հարստութիւն է...

—Իա արդէն յետոյ պիտի գայ: Կը գայ ինքն ըստ ինքեան, կը գայ իբրեւ անխուսափելի պահանջ:

—Ո՛չ, հարստութիւնը ծուլութիւն է, իսկ կրթութիւնը ծոյլերին չէ ընդունում:

—Սխալ, մեծ սխալ: Ծուլութիւնը ո՞րն է: Այն, որ մարդը իր համար յարմարութիւններ է ստեղծում: Տարօրինակ բան... Ես յոգնել էի և գնացի արտասահման: Այնտեղ ապրեցի շատ լաւ, ճաշակեցի շատ վայելչութիւններ: Ձեր, ճգնաւորներիդ, կարծիքով սա ծուլութիւն է, գեղիւթութիւն է: Բայց ո՞ւր են հիմա ճգնաւորները: Դնան Եւրոպա, գնան տես: Բայց ինչո՞ւ այդքան հեռու գնալ: Թո՛ղ օրինակ լինի հէնց այս մեր քաղաքը: Զարմանում են, կուրծք են ծեծում, որ երէկուայ գիւղացին այսօր այնքան հարստացել է, որ այլ ևս չէ ուղում ոտով ման գալ: Իսկ չեմ զարմանում. ես, ընդհակառակն, ուրախանում եմ: Առաջագիմութիւնը հէնց դա ինքն է: Վաղը թո՛ղ մեր երկիրը լցուի այդպիսի մարդկանցով, և դու կը տեսնես որ անհետացան մեր սարսափելի ճանապարհները, երևացին յարմար կառքեր, երկաթուղիներ, ձիաքարշեր, ակտիւմբիլներ: Պահանջը հրաշքներ է գործում: պահանջը պէտք է զարգացնել, իսկ զարգացնել նրան կարող է հարստութիւնը:

նր, այն, ինչ դուք արհամարհանքով անուանում էք զեղիսութիւն...

— Եւ ուրիշ ոչինչ. բարձր գաղափար, իզէալ...

— Ձեր դժբախտութիւնը հէնց այն է որ դուք իզէալները ամպերն էք հանում, մինչդեռ նրանք այստեղ, մեր աշխարհում պիտի լինեն, մեր իրականութիւնից պիտի բղխեն և մեզ հետ ապրեն: Յետոյ, երկրորդ դժբախտութիւն. ասում են թէ գաղափարին կարելի է ծառայել միայն քեզ պէս, աղքատ ու անփող, խեղճ, զրկուած: Անձնագոհութիւն էք անուանում դուք այդ բանը: Բայց—ներքի—ես էլի մարտիրոսութիւն կ'անուանեմ: Եւ զարմանում եմ, տեսնելով քեզ այստեղ: Ի՞նչ ունիս, քո տէրն է: Այստեղ անձնագոհութիւնը միանգամայն անհասկանալի, վայրենի բան կը լինէր: Տո՛ւր և տու: Եթէ շատ վատ են թւում քեզ իմ այս խօսքերը, ինչքեմ վաղը մի անգամ էլ պտտիր մեր այս կողմերում: Հարիւրաւոր գործարանները, շոգին, շարժողութիւնը, ամեն ինչ—միմիայն այս են ասում.—տո՛ւր և տու: Ջնջիր այս ուժեղ հրամանը, և մի քանի ամսից յետոյ այստեղ միայն անապատ կը մնայ:

Նա տարաւ Ղարա-Մուրադեանին իր առանձնասենեակը, ննջարանը, դահլիճը, ման էր ածում, ցոյց տալիս արտասահմանից բերած իրերը: Յոյց տուեց նոյն իսկ իր անձնական բիւջէն և ասաց.

— Տեսնո՞ւմ ես: Ես հարուստ ու չքեղ եմ ապրում, չէ՛: Բայց երեւակայիր, ես դեռ բաւական չեմ: Դնում եմ աշխատանք, գործում եմ անդադար, ուրիշներին որքան կարելի է մեծ շահ տալու համար եմ դէս ու դէն ընկնում, և իմ սուրբ իրաւունքն է ստանալ փոխարինութիւն.—որքան շատ, տոյնքան լաւ: Դու այսչափ փոխարինութիւն չես ընդունում, հետեւաբար քո տեղը այս չէ:

— Այո, բայց կրկնում եմ քեզ այն, ինչ արդէն ասացի: Ես իմանում եմ, որ միայն օդով ապրել չէ կարելի: Մեր դասակարգը ջնջուած է: Այլ ևս չեմ կա-

րող իմ գիւղացիներին դասեր տալ: Պէտք է մի գործ, որ հաց տայ ինձ:

—Մի գործ, որ հաց տայ: Միենոյնն էլ ես եմ ասում ինձ: Բայց իմ և քո մէջ տարբերութիւնը անհաշիւ է: Դու քո հացը կարող ես գտնել և գիւղում, եթէ ոչ իբրեւ վարժապետ, գոնէ իբրեւ գրագիր: Դու գրել ես քո ճակատին, որ փող երբէք չը պիտի ունենաս: Այլ ևս չես կարող ջնջել գրածդ, ուշ է, անկարելի է, դու կը լինես մի կեղծ, ճշուած, թշուառ դրութեան մէջ և բեզ այդպէս չէ էլ կարելի յարգել: Այնտեղ, աղքատութեան մէջ, դու հարկաւոր կը լինես. կ'օգնես, անարժաթ մարդ ես: Իսկ այստեղ: Դեռնք թէ վաղը իմ այս գործի մէջ մի լաւ տեղ բացուեց: Բայց ես նրան բեզ չեմ տայ:

—Դու էլ, Արտաշէս...

—Հարցրո՛ւ թէ ինչու: Գործնական անկեղծութեամբ խօսելով, դու գիտօնանս կը մտցնես այստեղ. դու պատրաստուած չես, դու չես կարող արդիւնագործութեան հլու, կարգապահ զինուորը դառնալ: Ես սիրում եմ հաւատալ թէ դու մի ամբողջացրած, ինքնակամ բնաւորութիւն ես փնացել, ինչպէս առաջ էիր: Ուրեմն, դու չես կարող ձուլուել մեր աշխարհում, մեր մարդը դառնալ: Դու կը շարունակես լինել այն, ինչ էիր—ծաղրող, բնադատող, բողոքող...

Ղարա-Մուրադեանը կարողացաւ միայն գլխով լուռ հաւանութեան նշան անել:

—Մի նեղանար... Ես յարգում եմ քեզ իմ դուռը միշտ բաց է քո առաջ: Շնորհ արա ամեն օր ճաշի եկ ինձ մօտ. ես շատ և շատ ուրախ կը լինեմ: Գիտեմ, դու կը վրդովուես. բայց պէտք է իմանաս, որ մենք, գործի մարդիկ, առանց զոհերի չենք կարող այսպէս լինել...

Բոլորովին մոլթ էր, երբ Ղարա-Մուրադեանը դուրս եկաւ իր ընկերի տանից...

Լ է Օ

(Ար Եսայիան)